

Agnė Girkontaitė

## Struktūros ir veikėjo santykis diskurso analizėje

**Santrauka.** Nors diskurso analizė yra dažnai naudojama sociologiniuose tyrimuose Lietuvoje, apibrėžtumo, kas yra diskursas ir kaip jį geriausia tyrinėti, dažniausiai trūksta. Taip pat dėl polinkio šiuose tyrimuose remtis M. Foucault darbais tyrinėtojai dažniausiai susikoncentruoja į diskurso struktūros tyrimus, o veiksnio aspektai paliečiami menkai. Tai nėra problema, kai tokia pozicija reflektuojama, tačiau ši refleksija retai pasitaiko. Todėl straipsniu siekiu atskleisti, kokios diskurso analizėje yra struktūros ir veikėjo santykio prielaidos, pasiūlydama diskurso tyrėjams galimybes save pozicionuoti šių prielaidų įvairovėje. Diskurso tyrimus nusakau kontinuumu nuo koncentracijos į struktūrą iki koncentracijos į veikėją: 1) vien tik į diskurso struktūrą orientuoti tyrėjai; 2) diskurso struktūrą kaip esančią „anapus“ veikėjo nusakantys tyrėjai; 3) diskurso struktūros ir veikėjo pusiausvyrą deklaruojantys tyrėjai; 4) veikėją traktuojantys kaip priklausomą nuo struktūros, tačiau galingą ar įgalintiną – atsakingą už diskursą; 5) į diskurso struktūrą kreipiantys mažai dėmesio, akcentuojantys veikėjo veiksmus tyrėjai. Iš šios klasifikacijos aiškėja konkrečios nuo mokslo krypties ir objekto priklausanti epistemologinės ir metodologinės strategijos. Jų refleksija padeda pasirinkti pagrįsčiausią laikyseną veiksnio klausimu konkrečiame diskurso tyrime.

**Pagrindiniai žodžiai:** diskurso analizė, veiksnumas, struktūra, socialinių mokslų metodologija, refleksija.

**Key words:** discourse analysis, agency, structure, social science methodology, reflection.

### Įvadas

Diskurso analizė nėra naujas tyrimų laukas Lietuvoje. Diskurso analizės bandymų galima rasti jau nuo paskutinio praėjusio amžiaus dešimtmečio (pavyzdžiui, Dobryninas 1996), ir dabar jų gausu. Paminėtinos bent kelios tyrimų kryptys sociologijoje, kuriose nuosekliai tuo užsiimama, – kriminologiniai tyrimai, susitelkę į masinių medijų reprezentacijas (Dobryninas 1996; Dobryninas et al. 2014) ir ekologinė

tematika (Genys 2014; Balžekienė et al. 2008; Rimaitė ir Rinkevičius 2008; Baločkaitė ir Rinkevičius 2009; Telešienė 2009; Telešienė ir Juraitė 2009; Telešienė et al. 2011). Medijų tyrimai (lyčių, senatvės, romų, mažumų, imigracijos ir kt.) neretai irgi įvardijami kaip diskurso tyrimai.

Tačiau apibrėžtumo, kas yra diskursas ir kaip tiksliai jį geriausia tyrinėti, trūksta<sup>1</sup>. Ši sąvoka neretai vartojama nereflektuojant, ką ji reiškia,

<sup>1</sup> Šiuo požiūriu išsiskiria Audronės Telešienės (2005) ir Aleksandro Dobrynino ir kitų (2014) darbai.

nepateikiant jos apibrėžimų ir nepagrindžiant diskurso tyrimų įrankių. Tai sudaro įspūdį, kad diskurso analize galima vadinti bet kokius su kalba ar komunikacija susijusius tyrinėjimus. Be to, tai apsinkina supratimą, kokių metodologinių strategijų derėtų imtis norint vadintis geru diskurso tyrėju.

Ši problema tampa dar svarbesnė, kai turime omenyje kritinį ir reflektyvų diskurso analizės matmenį. Diskurso analitikai irgi yra tie, kurie, rašydami apie diskursą, patys diskursą kuria ar atkuria (Cheek 2004; 1146). Vartodami diskurso sąvoką kaip savaime suprantamą, rizikuojame jį sudaiktinti, paversti „realiai egzistuojančiu“ empirinio pasaulio objektu. Sykiu ignoruojame ir šios sąvokos kilmę, kai iš konkrečių mokslų tradicijų ne visada apgalvotai perimame galimas skirtingas sąvokos prasmes ir už jų slypinčias prielaidas dėl socialinio pasaulio. Be to, deklaruodami vieną ar kitą tyrimo būdą kaip diskurso analizę ir nereflektuodami jo metodologinių ištakų, sąmoningai ar nesąmoningai primetame jį kaip vienintelį galimą. Tokiais atvejais, kaip pasakytų Pierre'as Bourdieu, prisidedame prie socialinio pasaulio klasifikacijų, mėgindami įtvirtinti tam tikras žaidimo taisykles socialiniuose moksluose (Bourdieu 1988).

Sekant P. Bourdieu idėja apie sociologiją kaip socioanalizę, ypač svarbi yra paties sociologo refleksija (Bourdieu 1988; xii–xiii). Taigi verta paminėti, kad šis diskurso analizės tradicijų nagrinėjimas radosi kaip bandymas atrasti savo vietą diskurso analizės tradicijose, išgryninti savo teorinį *habitus*, kuris ir diskurso tyrimuose yra stipriai paveikiamas kritinės so-

ciologijos tradicijos, t. y. P. Bourdieu idėjų apie kalbą ir kritinės diskurso analizės. Šia apžvalga nesiekiu pateikti „objektyvią“ diskurso tyrimų klasifikaciją su „teisingu“ atsakymu, kuri iš diskurso analizės strategijų yra „geriausia“. Tai yra galimų pozicijų įvairovės, įskaitant ir mano poziciją, refleksija. Tikiuosi, kad siūloma klasifikacija ir bus naudojama ne tam, kad būtų įtvirtintas dar vienas dominuojantis diskursas apie vieną iš socialinių mokslų objektų. Veikiau tai yra vienas iš daugelio būdų, įgalinančių tyrinėtojus suprasti savo vietą labai įvairioje ir sudėtingoje tyrimų srityje.

Sociologiniuose tyrimuose dažniausiai vartojama Michelio Foucault diskurso samprata. Kartu su ja perimamos ir tam tikros nutylėtos, tarsi savaime suprantamos prielaidos dėl diskurso kaip anonimiško, apribojančio, fatališko, nepasiekiamo individui, esančio anapus individo, socialinės struktūros lygmenyje. Tačiau tokia struktūriškai deterministinė pozicija nėra vienintelė, kurios laikomasi diskurso analizėje. Plėtojantis diskurso tyrimams, atskirų socialinių mokslų autorių darbuose vis išskyla klausimas, o kur ir kaip diskurse gali būti matomas veikiantis subjektas (Leipold and Winkel 2013; Keller 2013; Ahearn 2001)? Ar jis yra visiškai determinuotas ir neturintis galios, ar vis dėlto turi galimybę veikti ir formuoti diskurso struktūras? Požiūriai labai skiriasi – priklauso nuo mokslo krypties ir teorinės tradicijos. Sociologijoje diskurso struktūra akcentuojama gana stipriai, tačiau politikos moksluose galime matyti ir diskurso analizę, orientuotą tik į veikėjo veiksmus. Net ir M. Foucault, svarstydamas veiksnio klausimus, ne visada laikosi tos pačios pozicijos.

Šio straipsnio tikslas – prisidėti prie diskurso apie diskurso analizę Lietuvoje plėtojimo, išgryninant retai reflektuojamas ir tik neseniai pradėtas svarstyti diskurso tyrėjų prielaidas veiksnio (angl. *agency*)<sup>2</sup> klausimu. Straipsnyje remiuosi diskurso analizę kaip tyrimų sritį nupasakojančiais ir apibendrinančiais tekstais (daugiausia – Keller 2013 ir Briggs 2001) bei esminių diskurso analizės autorių (M. Foucault, Z. Harris, M. Halliday'aus, C. Levi-Strausso, R. Kellerio, P. Bourdieu, kritinės diskurso analizės (angl. *Critical Discourse Analysis*, CDA) krypties, J. Blommaerto, M. Hajerio ir kt.) darbų analize. Nusakyti šios įvairovės ribas pasitelkiu Zenono Norkaus (2005) ir Siegwarto Lindenbergo (1985) idėjas apie socialiniuose moksluose esamus žmogaus modelius, kurie apibrėžia, kaip skirtinguose moksluose varijuoja požiūris į struktūros ir veiksmo klausimus.

Straipsnyje pirmiausia pristatoma diskurso analizės sąvoka, tada aptariamos diskurso analizės klasifikacijos. Paskui, iškelus vieną diskurso

analizės problemų – veiksnio klausimą, ypač aktualų sociologijoje, – pasiūloma naujo pobūdžio klasifikacija remiantis struktūros ir veiksnio kontinuumu. Šio kontinuumo penkioms pozicijoms aptarti yra skiriama didžioji straipsnio dalis – penkiais skyreliais pristatoma diskurso analizės tradicijų įvairovė nuo struktūralistinių iki į veikėją orientuotų perspektyvų. Pabaigoje pateikiamas apibendrinimas, susiejantis šias perspektyvas į vieną schemą ir nusakantis, nuo ko priklauso vienos ar kitos pozicijos struktūros ir veiksnio klausimu pasirinkimas diskurso analizėje.

### Diskurso analizės sąvoka

Diskurso apibrėžimai varijuoja. Kai kuriais atvejais diskursu vadinamas empirinis tekstų masyvas (lingvistikoje), kitais – diskursas tapatinamas su kalbos vartojimu ideologiniu požiūriu (postmarksistinėje analizėje), dar kitais atvejais diskursai aprašomi pasitelkiant objektą, mokslo

<sup>2</sup> Angl. sąvokos *agency* vertimas lietuvių kalboje neturi sutarto standarto. Kad šio termino vertimas nėra reflektuojamas ir dėl jo kaip problemos nėra diskutuojama, minėjo Algimantas Valantiejus (Valantiejus 2007; 71, 16 išnaša). Jo teigimu, *veiksnumo* sąvoka visiškai neišskleidžia *agency* (kaip ją suprato A. Giddensas) sąvokos esmės ir pernelyg susikoncentruoja į veiksmą, ignoruodama veikėjo reflektyvumą. Vietoj tokio nereflektyvaus vertimo jis siūlo arba ieškoti įprastų lietuviškų žodžių, kurie apibūdina galėjimą veikti, arba versti specifiskai kaip reflektyvumą (Valantiejus 2007; 71, 16 išnaša). Jo paties tiesioginio vertimo nepavyko aptikti, tačiau veikėjo ir struktūros santykio kontekste jis dažniausiai vartoja socialinio veiksmo sąvoką (Valantiejus 2007). Tačiau *socialinio veiksmo* (angl. *social action*) sąvoka nėra tapati *agency* sąvokai (Emirbayer ir Mische 1998; 1004), todėl reikia atskiro vertimo. Yra verčiama įvairiai: *agentūra* (Norkus 2005), *veiksnumas* (Ruolytė-Verschoore 2013; Salem 2012) ir *veiksena* (Petrušauskaitė 2014). Kiekvienas iš šių vertimų turi savų problemų. *Agentūra* „Lietuvių kalbos žodyne“ (www.lkz.lt) yra apibūdinama kaip organizacija ar įstaiga, taigi yra artimesnė struktūros sąvokai. *Veiksena* ten pat apibūdinama kaip veikimo būdas, čia yra eliminuojamas reflektyvumo aspektas, pernelyg akcentuojamas rutiniškumas. *Veiksnumas* visų pirma yra teisinis terminas, apibūdinantis teisinę atsakomybę, ir lietuvių kalbos žodynas tik žodžio *veiksnius* kontekste įtraukia papildomą reikšmę: „kuris gali veikti, yra veiklus“ (www.lkz.lt). Šiame straipsnyje pasirenku *veiksnumo* sąvoką, nes ji artimiausia ir jau yra pradedanti prigyti (bent jau naudojant A. Giddenso struktūracijos teoriją).

kryptį ar socialines grupes (pavyzdžiui, aplinkosauginis diskursas, socialinių mokslų diskursas, medicinų diskursas; sociolingvistikoje ar politikos moksluose) arba kalbama apie vientisą abstraktų diskursą kaip kalbos vartojimo taisyklės (taikant strukturalistinius metodus). Tyrimo būdai taip pat gerokai skiriasi: nuo tekstų masyvų lingvistikos – visiškai kiekybinio požūrio, kai tiriami žanrai, stiliai ar žodynas (pavyzdžiui, konkrečios socialinės grupės ar konkrečios temos kontekste), iki visiškai interpretacinio kokybinio požūrio, kai gilinamasi į prasmes, jų skirtis, mėginant išsiaiškinti, kokias interpretacijas diskursui suteikia veikėjai.

Diskurso analizės įvairovė nestebina, nes ji apima labai platų tyrimų spektrą – nuo lingvistinės analizės iki bendro pobūdžio kultūros studijų – ir atliekama skirtinguose moksluose. Kai kurių autorių teigimu, tai nėra problema, o tik liudija šios krypties aktualumą ir populiarumą (Telešienė 2005; 5; Keller 2013; 67). Vokiečių sociologas Reineris Kelleris mano, kad tokia margumyne net ir nereikia ieškoti vienintelio teisingo diskurso apibrėžimo ir juo drausminti diskursų tyrimus, nes įvairovė tik skatina intelektualias diskusijas ir taip išvengiama diskurso tyrimų monopolio (2013; 67). Daugelis tyrėjų, analizuodami diskursą, prisiima kritinę poziciją, kad bet koks teiginys apie „teisingą“ apibrėžimą ar tyrimo būdą turėtų būti įtartinas ir kiekvienas tyrėjas savo teorinę ir empirinę laikyseną turėtų vertinti reflektiviai, nes, kaip minėta, tyrėjas irgi

yra tas, kuris savo teiginiais – ir apie tą pačią diskurso analizę – kuria diskursą (Wodak and Meyer 2001; 30; Cheek 2004; 1140; Keller 2013; 67).

Matant tokią apibrėžimų įvairovę ir reliatyvumą, gali kilti klausimas – ar tai reiškia, kad bet kokia analizė, susijusi su kalba, yra diskurso analizė? Atsakymas – ne! Ne bet kokia kalbos analizė vadinama diskurso analize. Čia svarbūs du dalykai: pirma, ne visi *kalbos kaip objekto* tyrimai yra vadinami diskurso analize, antra, *analizė kaip veiksma* neturėtų būti bet kokia.

Išpopuliarėjus diskurso sąvokai, kai kurie tyrimai, kuriuose yra minimas šis žodis, nebūtinai būtų laikomi diskurso tyrimais, o kai kurie tyrimai, kuriuose šis žodis neminimas, gali būti priskiriami diskurso analizei. Teoretikai nesutaria dėl ribų, ką galima laikyti diskurso analize, o kas yra tiesiog kalbos tyrimai. Vieni linkę priskirti pašnekesio analizę<sup>3</sup> (pavyzdžiui, Briggs 2001; Telešienė 2005) ar masinių medijų rėminimo tyrimus (angl. *media framing*; Keller 2013; 41) prie diskurso analizės, kiti – ne; vieni sutelkia dėmesį tik į tuos tyrėjus, kurie vartoja žodį „diskursas“, kiti pažiūri plačiau ir prie diskurso tyrėjų priskiria visus, besidominčius kalbos socialumo klausimais (Keller 2013). R. Kelleris įvardija kelis svarbius veiksnius, kurie vienija šią kryptį: 1) analizuojami ne išgalvoti kalbos pavyzdžiai, bet gyva kalba, realiai išsakomi, empiriniai kalbos pavyzdžiai; 2) kalba traktuojama kaip sociali ir susijusi su

<sup>3</sup> Pašnekesio arba šnekos analizė (angl. *conversation analysis*) yra viena etnometodologijos atšakų, besiremianti Haroldo Garfinkelio tradicija tyrinėti natūraliai besikuriančias kasdienes rutinines socialines sąveikas ir išplėtotą Harvey'aus Sackso, kuris sutelkė dėmesį į detalią kasdienių pašnekesių analizę (Sacks 1995).

socialiniu pasaulio konstravimu; 3) laikomasi prielaidos, kad individo prasmės yra platesnio institucinio, organizacinio konteksto dalis; 4) simbolinė tvarka pavaldi interpretavimo taisyklėms, tad visada yra galimybė ją keisti (ten pat; 3). Šiame straipsnyje iš jo sąrašo perimu pirmuosius du elementus: realios, gyvos kalbos analizę ir prielaidą, kad kalba yra sociali, nes jie yra esminiai diskurso analizėje ir atsikartoja per visas jos tradicijas. Tai reiškia, kad, tarkime, lingvistinių ar filosofinių idealios kalbos tyrimų diskurso analize nelaikau. O visų kitų diskurso tyrėjų minimų reikalavimų diskurso analizei, pavyzdžiui, tirti kalbos priklausomybę nuo kitų socialinio gyvenimo reiškinių (tarkime, institucijų), istorinį kontekstą, galią kalbiniuose veiksmuose, neverbalinius komunikacijos veiksmus, nelaikau esminiais. Ne visi autoriai skiria dėmesio šiems dalykams ir yra skirtumų, nulemtų mokslo krypties.

Ne bet kokį dėmesį diskursui galima vadinti sisteminga ir pagrįsta diskurso analize. Pirmą, diskurso analizės tikslas yra atrasti tam tikrus dėsningumus, taisykles, reguliarumus, tvarką arba lūžius, susipriešinimus, išskirtinumus – tai yra būdus paaiškinti ir suprasti būtent diskursą (net ir tais atvejais, kai pagrindinis tyrimo objektas yra reiškinys, apie kurį diskursas yra, o ne pats diskursas). Antra, tai yra mokslinė veikla, kuriai svarbu tikslumas ir aiškumas. Ir, trečia, tyrimo priemonių pasirinkimai analizėje turi būti pateisinti ir reflektuojami, atsiremiant į aiškias ontologines, epistemologines ir metodologines prielaidas.

Todėl labai svarbu apibrėžti savo, kaip diskurso tyrėjo, poziciją. Tai reiškia, kad kiekvienas tyrėjas sau turėtų atsakyti į klausimą: ką aš noriu paaiškinti ir kokios yra mano pamatinės

prielaidos dėl socialinio pasaulio ieškant tų paaiškinimų, kokią diskurso analizės tradiciją puoselėju?

## Diskurso tyrimų klasifikacijos

Aprašant diskurso analizę kaip tyrimų kryptį, pirmiausia deklaruojama jos įvairovė ir nepibremžtumas (Keller 2013; Schiffrin et al. 2001; Telešienė 2005; van Dijk 1985). Pateikiant šią įvairovę laikomasi istorinio požiūrio – nupasakojama raida nuo pirmųjų kryptčių ir bandymų iki vėlesnių metodologinių transformacijų ir fragmentacijos (Keller 2013; Telešienė 2005) – arba skirstymo pagal tai, kaip diskurso analizė yra atliekama skirtinguose moksluose (van Dijk 1985; Schiffrin et al. 2001; Fairclough 2003; 2).

Į sistemingą diskurso analizės klasifikaciją orientuotų studijų nėra daug. Galima būtų paminėti R. Kellerio (2005) nurodomą skirtį tarp tyrimų mikrolygmeniu (lingvistika, pašnekesio analizė) ir makrolygmens teorijų (diskurso teorijos, kultūros studijos (angl. *cultural studies*)). Panašią skirtį įvardija ir Normanas Fairclough (2003; 2) – orientuotą į tekstą ir orientuotą į socialinę teoriją (dažniausiai M. Foucault) diskurso analizę. Abu šie autoriai teigia norintys šią skirtį peržengti: R. Kelleris (2005) siūlo žinojimo sociologijos požiūrį į diskursą (angl. *the Sociology of Knowledge Approach to Discourse*, SKAD; 2005), N. Fairclough (2003) – savitą kritinės diskurso analizės (CDA) versiją, kurioje derinamas M. Foucault požiūris su struktūriniu funkcinu lingvistika.

Dar vieną klasifikacijos būdą pasiūlo Charlesas Briggsas (2001). Kalbėdamas apie diskurso antropologiją, jis skiria tris perspektyvas: 1) poststruktūralistinę ir postmodernistinę,

orientuotas į galios santykių diskurse dekonstrukciją (čia ypač reikšmingas yra M. Foucault); 2) lingvistinė, kurioje ieškoma kalbos struktūrų (šiai tradicijai priklauso struktūrinė lingvistika, sociolingvistika ir pašnekesio analizė); 3) šias dvi perspektyvas susiejanti diskurso politikos perspektyva, kur kalbos struktūros interpretuojamos pasitelkiant galios santykių prizmę (šią perspektyvą reprezentuoja P. Bourdieu ir CDA) (Briggs 2001).

Paminėtas klasifikacijas sieja vienos bendros problemos deklaravimas – atotrūkis tarp mikro- ir makropožiūrių. Lingvistiniai tyrimai ir pašnekesio analizė yra pernelyg orientuoti į detalią teksto analizę ir smulkmeniškai, nutolę nuo bendresnių teorijų apie socialinę visuomenės būklę. O socialinės diskurso teorijos, aprašančios galios santykius visuomenės kontekste, yra pernelyg abstrakčios ir pritrūksta konkretaus empirinio pagrindo socialinių sąveikų lygmeniu.

Tačiau į šią problematiką galima pažiūrėti ir iš kitos pusės – per veiksnio prizmę. Diskurso tyrimų istorijoje matyti tendencija, kad pradžioje dėmesys buvo skiriamas diskurso struktūros analizei (struktūrinėje lingvistikoje, poststruktūralizme, netgi mikrokryptyse, tokiose kaip pašnekesio analizė) ir tik vėliau susidomėta veikėju. Kalba vis labiau imama tyrinėti kaip socialinis veiksmas, turintis ne tik komunikacinę, bet ir galios funkciją (čia turi įtakos P. Bourdieu bei CDA). O vėliau jau pradedama tiesiai klausti apie veikėjo vaidmenį diskurso kontekste (Ahearn 2001; Keller 2013; Leipold and Winkel 2013). Kaip teigia R. Kelle-

ris, „diskursas <...> turi būti atliekamas veikėjų, besilaikančių socialinių instrukcijų, ir todėl diskursai yra *reali socialinė praktika*“ (Keller 2011; 48–49; *kursyvas orig.*). Norint suprasti pokyčius, sukeltus socialinių judėjimų (Ahearn 2001; 110), politinį dalyvavimą (Leipold and Winkel 2013; 2) ar apskritai klausimą, kaip diskursas įgyvendinamas, reikia atkreipti dėmesį į tuos, kurie tą diskursą įgyvendina – socialinius veikėjus (Keller 2011; 48–49).

Ši diskurso tyrinėtojų pozicijų įvairovė tarp dėmesio struktūrai ir dėmesio veikėjui yra mažai aprašyta ir reflektuota<sup>4</sup>. Straipsnyje siūlau šių pozicijų klasifikaciją, kuri padeda suprasti, kaip diskurso struktūros tyrimuose nepamesti veikėjo. Šis klausimas yra ypač aktualus nagrinėjant konfliktuojančius diskursus, atstovaujamus skirtingų socialinių grupių. Toliau aptarsiu, kaip įvairios diskurso analizės kryptys traktuoja santykį tarp diskurso struktūros ir veikėjo.

### **Struktūros ir veikėjo kontinuumas diskurso tyrimuose**

Diskurso analizėje kai kurios teorijos nemažai dėmesio skiria veiksnio problemai, kitos – visiškai ją ignoruoja, trečios – nurodo konkrečias tyrimų strategijas tam tirti, o ketvirtos yra gana abstrakčios metodiniu lygmeniu. Tai iš dalies atspindi ir skirtį vienuose iš svarbiausių sociologijos mokslo ontologinių debatų – kas lemia ką – struktūra veikėją ar veikėjas struktūrą, – kas iš jų yra socialinių santykių pagrindas, kas ką determinuoja (Valantiejus 2007)?

<sup>4</sup> Išimtis galėtų būti Leipold and Winkel (2013), tačiau jų tekste nagrinėjama gana mažai diskurso teorinių tradicijų ir žiūrима iš politikos mokslų perspektyvos.



Sociologiniam žvilgsniui būdinga pabrėžti struktūrą ir ignoruoti veiksnumą (Norkus 2005; 16; Ahearn 2001; Emirbayer and Mische 1998). Šiuo požiūriu Z. Norkus pateikia trijų sociologinio mąstymo tradicijų klasifikaciją: 1) veiksnumą<sup>5</sup> ignoruojantį požiūrį (marksizme marksistams rūpi tik struktūra, o ne ką veikėjai toje struktūroje veikia); 2) veiksnumą sumenkinantį požiūrį (socialiai apribotas žmogus, inertiškas socialinėse ribose ir veikiantis pagal įprotį ar visuomenės nuomonę); 3) veiksnumą pabrėžiantį požiūrį (deja, tik mikrokontekste) – humanistinė suprantančioji sociologija, kuri teigia struktūrų reifikaciją ir kalba apie simbolinius tikrovės apibrėžimus – kad struktūrų iš tikrųjų nėra, o jos tik sukuriamos pačių veikėjų (Norkus 2005; 16–17). Taigi iš esmės socialiniuose moksluose žmogus yra sistemingai naikinamas (ten pat; 18).

Kaip priešpriešą šiam, pernelyg į struktūrą orientuotam sociologiniam požiūriui galima pateikti ekonomikos moksluose pasitelkiamą individualistinę perspektyvą, kai akcentuojamos ne socialinės institucijos, o jose veikiančio žmogaus pasirinkimai ir elgesio modeliai (Lindenberg 1985; Norkus 2005; 16). Čia socialinis veikėjas yra tas, kuris, racionaliai maksimizuojamas naudą, suprasdamas apribojimus, renkasi tarp alternatyvų siekdamas tam tikrų tikslų. Ir tokį veiksnumo supratimą racionalaus pasirinkimo teorija ir naujoji politinė ekonomika sugražina į socialinius mokslus, pirmiausia – į politikos mokslų teorijas (Norkus 2005; 18; Lindenberg 1985; 99).

Diskurso tyrimuose dažnesnė tendencija yra pabrėžti struktūrą. Tai galima sieti su šių tyrimų kilme iš konkrečių socialinių mokslų tradicijų. Sociologijoje dažnai laikomasi M. Foucault požiūrio ir ieškoma paslėptų diskurso struktūrų, o politikos moksluose taikomas racionalaus veikėjo modelis ir mėginama paaiškinti, kaip racionalios (ar bent jau sąmoningos ir apgalvotos) veikėjų strategijos ar taktikos diskusijoje priveda iki tam tikrų diskursų dominavimo.

Vienas iš būdų, kaip galima šią įvairovę aprašyti, yra surikiuoti teorijas ir tyrimų programas į kontinuumą nuo tų, kurios pirmiausia domisi diskurso *struktūros* atradimu bei paaiškinimu, iki tų, kurioms pirmoje vietoje yra *veikėjas*, jo veiksmas ir įtakos. Šiame straipsnyje, klasifikuodama diskurso tyrimų tradicijas, ieškau atsako į du klausimus, iš esmės atspindinčius sociologinius debatus dėl determinizmo: a) kas yra pagrindinis diskurso tyrimo objektas – veikėjas ar struktūra? b) ar veikėją determinuoja struktūra, ar veikėjas determinuoja struktūrą?

Analizuojant diskurso tyrimus, atsiskleidžia, kad atsakyti į šiuos klausimus nėra taip paprasta ir daugumos tradicijų neišėina priskirti vienai iš dviejų aiškių perspektyvų – struktūra ar veikėjas. Yra labai daug tarpinių, diskutuojančių dėl veikėjo ir struktūros santykio, pozicijų. Todėl straipsnyje šią pozicijų įvairovę aprašau penkiais punktais, taip pateikdama labiau niuansuotą vaizdą. Pozicijas pateikiu struktūros ir veiksnumo kontinuumu (žr. 1 pav.). Tačiau svarbu pabrėžti, kad šias pozicijas derėtų interpretuoti ne kaip griežtai apibrėžtas „objektyviai“

<sup>5</sup> Zenonas Norkus čia *agency* terminą, kaip minėta, vertė į *agentūrą*, tačiau tekste vartoju savo pasirinktą vertimą *veiksnumas* (pasirinkimas paaiškintas 2-oje išnašoje).

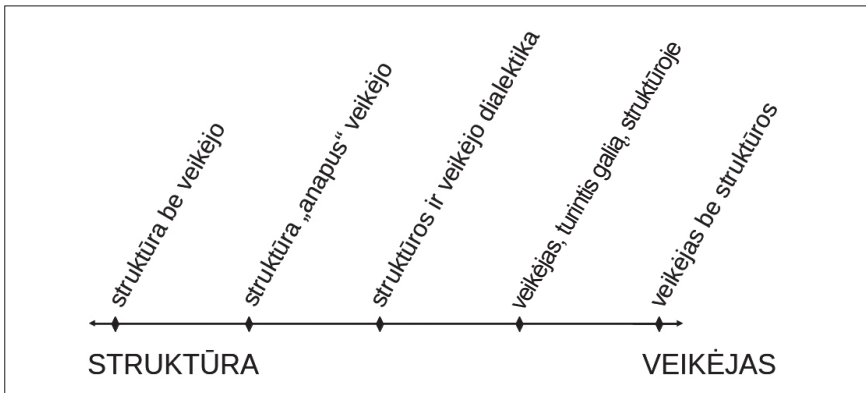
egzistuojančias ir visiškai atskiras perspektyvas, o veikiau kaip idealiuosius tipus (M. Weberio sąvoka). Ne veltui šią klasifikaciją pateikiu kaip kontinuumą, nes įvairius diskurso tyrinėtojus galima įkurdinti įvairiose vietose, taip pat tarpuose tarp čia apibrėžiamų pozicijų.

Išskiriu šias diskurso analizės tyrėjų pozicijas struktūros ir veiksnio klausimu:

- 1) struktūra be veikėjo, kai tiriant diskursą klausimas apie veikėją iš viso nėra keliamas, būdinga lingvistiniams ir struktūralistiniams diskurso tyrimams;
- 2) struktūra „anapus“ veikėjo, kai veikėjas pripažįstamas kaip egzistuojantis, bet yra apribotas struktūros, neturintis galios formuoti diskursą, būdinga poststruktūralistinei tradicijai, ypač M. Foucault darbams (veikiausiai čia būtų galima priskirti ir Z. Norkaus minimą marksistinę perspektyvą (2005; 17) bei kitas

socialinius apribojimus pabrėžiančias tradicijas);

- 3) struktūros ir veikėjo pusiausvyra arba dialektika, kai pripažįstama, kad nė vienas iš jų neturi turėti pirmenybės diskurso tyrimuose, ar tiksliau – kad jie vienas nuo kito neatsiejami, būdinga P. Bourdieu ir R. Kelleriui. Tai neretai yra sąmoningai deklaruojama pozicija, siekiant įveikti skirtį tarp struktūros ir veiksnio;
- 4) diskurso struktūra egzistuoja ir yra svarbi, tačiau veikėjas turi galią ją formuoti, kai tam tikra prasme yra deklaruojama veikėjo galimybė ir atsakomybė palaikyti ir keisti diskurso tvarką, būdinga kritinėms kryptims, kalbančioms apie galią ir įgalinimą – CDA ir sociolingvistikai;
- 5) veikėjas be struktūros, kai tiriant diskursą pirmiausia kalbama apie veikėjų veiks-



1 pav. **Struktūros ir veikėjo santykio apibrėžimų diskurso analizėje kontinuumas**<sup>6</sup>

<sup>6</sup> Žiūrint iš struktūralistinės perspektyvos šis kontinuumas būtų vertikalus, pasirenkant hierarchinį išrikiavimą, kur struktūra yra aukščiau veikėjo, pakylėta virš paskirų veiksmų. Kadangi remiuosi ne struktūralistine perspektyva, kontinuumą vaizduoju horizontalioje plotmėje, nehierarchizuodama struktūros ir veikėjo vienas kito atžvilgiu.



mus ir diskurso formavimo strategijas, o struktūra visai neminama arba minima menkai, būdinga politikos mokslams.

Šios penkios pozicijos išplėtojamos toliau tekste, pristatant konkrečių diskurso analizės tyrėjų darbus. Tyrėjus priskyriau vienai ar kitai pozicijai pagal tai, kaip: a) jie patys apibrėžia diskurso sampratą bei kaip ir kiek joje mini veiksnio aspektus, b) dėmesys struktūrai *versus* veikėjui atsispindi siūlomose tyrimų strategijose bei c) jie atrodo kitų autorių kontekste. Schemos tikslas yra ne sudėlioti absoliučiai visus diskurso tyrėjus į apibrėžtas pozicijas (tai būtų ir sunkiai įmanoma, ir vargu ar vertinga), o parūpinti diskurso tyrėjams supratimą, kokiame kontekste su savo teorinėmis ir ontologinėmis prielaidomis yra jie patys, su kokiais autoriais galėtų savo poziciją sieti.

### **Kalbos struktūros be veikėjo – struktūralistiniai diskurso tyrimai**

Struktūros ir veikėjo kontinuumo vienoje pusėje būtų struktūralistinė diskurso analizė, kurios vienintelis tyrimo objektas ir yra diskurso struktūra. Čia socialiniu veikėju visiškai nesidomima. Šiai kryptiai atstovauja lingvistiniai ir struktūralistiniai diskurso tyrimai.

Vienas iš diskurso tyrimų pradininkų buvo lingvistas Zelligas Harrisas (1970) (sociologams mažiau žinomas, nes veikė kitoje mokslo srityje), domėjęsis teksto struktūrinėmis charakteristikomis. Diskursas jį sudomino kaip vienas iš kalbos

sistemos elementų, esantis aukščiausiam kalbos organizavimo lygmenyje (kylant nuo fonemų, morfemų, žodžių ir sakinių). Jį domino ne tik teorinė kalbinių elementų klasifikacija, bet ir konkrečių kalbinių praktikų formalios struktūros tyrimai (Harris 1970; v–vii). Panašiais dalykais domėjosi ir Michaelis A. K. Halliday'us, struktūrinės funkcinės lingvistikos autorius (Halliday and Matthiessen 2004)<sup>7</sup>.

Šie abu autoriai prie sociologinės diskurso tyrimų tradicijos priartėja bent keliais aspektais. Pirma, tai minėtas dėmesys realiai kalbai – imamasi tirti realiai vykstančios kalbos pavyzdžius, o nebe idealios kalbos formas ir struktūras. Būtent dėl susidomėjimo natūralia kalbos tėkme konkrečiose situacijose ir randasi diskurso tyrimai. Z. Harrisas rašo: „Kalba nesiranda atskirais žodžiais ar sakiniais, ji randasi susietu diskursu – nuo vieno žodžio ištartimo iki dešimties tomų darbo, nuo monologo iki Vienybės aikštės ginčo“ (Harris 1970; 315). Antra, abu šie autoriai kelia prielaidą, kad formalios diskursų charakteristikos priklauso nuo socialinio konteksto – kas, kada, kur ir kodėl kalba. Svarbu atsižvelgti į kultūrinę kalbos aplinką ir nagrinėti diskursą kontekste. Trečia, M. Halliday'us įvardija tris kalbos funkcijas, kurių dvi iš esmės yra socialinės ir labai artimos sociologinei teorijai: 1) kad kalba organizuojama sąryšiais ir tėkme (t. y. kalba yra diskursyvi), 2) kad ji įveiksmina tarpusavio santykius ir 3) kad ji *socialiai konstruoja* žmogaus patirtį, ypač pasitelkiant apibrėžimus ir klasifikacijas (Halliday and Matthiessen 2004; 29–30). Taigi ši

<sup>7</sup> Juo remiasi N. Fairclough iš kritinės diskurso analizės krypties ir tai sukuria tam tikrų problemų vertinant šio autoriaus padėtį kontinuumo; apie tai – toliau tekste.

lingvistikos tradicija, atkreipusi dėmesį į kalbos diskursyvumą, į kalbos tyrinėjimus gražina dėmesingumą socialiniams reiškiniams.

Tačiau pažūrėjus į taikomus tyrimų metodus, šiems socialiniams aspektams pažinti paliekama labai mažai erdvės. Ir Z. Harrisas, ir M. Halliday'us iš esmės apsiriboja formalios leksikogramatikos analize ir socialinio konteksto neanalizuoja. Taip pat jie nesvarsto klausimo, iš kur ir kaip randasi diskursas, kas jį kuria.

Lingvistikoje išimtis iš šios formalios kalbos analizės yra sociolingvistika, kur kalbos formos jau susiejamos su kalbančiais ir kalbėjimo situacijomis. Dėl to sociolingvistiką priskyriau kitai struktūros ir veiksnio kontinuumo vietai ir ją aptarsiu vėliau.

Formalios lingvistikos tradicija yra struktūralizmo pavyzdys. Diskursas čia įdomus tik kaip viena kalbos struktūros formų, bet ne kaip socialinių veikėjų veikla.

Socialiniuose moksluose struktūralizmas išplinta, kai iš struktūrinės lingvistikos perimamos Ferdinando de Saussure'o idėjos ir dėl Claude'o Levi-Strausso darbų prigryja antropologijoje, o vėliau ir sociologijoje. F. de Saussure'as įvedė skirtį tarp *kalbos* (pranc. *langue*), kaip idealios struktūros (kuri ir domina lingvistus), ir šnekos (pranc. *parole*), kaip konkrečios praktinės tos idealios kalbos raiškos. Šios idealios kalbos struktūros paieška ir apibrėžimas ir yra struktūrinių lingvistų tikslas, antropologijoje pereinantis į bendresnių kultūrinių ženklų sistemų tyrinėjimą.

Struktūralistai (C. Levi-Strauss, A. Greimas) neteigė tiriantys diskursus, jų tyrimo objektas buvo mitai. Tačiau mitą jie apibūdina taip, kaip lingvistai aprašo diskursą – kaip kažką esančio

aukščiau sakinio lygmens, kompleksiškesnio, tam tikra prasme esančio virš-kalbos lygmenyje (Levi-Strauss 1955; 430). Mitas struktūralistams buvo primityvių kultūrų būdas aprašyti pasaulį, toks pats kaip moderniems žmonėms yra mokslas (Levi-Strauss 1955; 444; Greimas 1979; 9–11), taigi ir būdas pažinti tas kultūras. Tačiau, užuot mitus skaitę kaip naratyvus, horizontaliai, jie ėmėsi juos skaityti vertikalčiai, ieškoti atitikmenų tarp vieno ir kito mito struktūros, taip atrasdami ne santykius mito lygmeniu, o santykių sąsajas, atsikartojančias per visus mitus ir taip sukuriančias mito prasmę (Levi-Strauss 1955; 431; Greimas 1979; 11). Sekdami F. de Saussure'u, jie ėmėsi ieškoti prasmės ne elementuose, ženkluose, o ryšiuose, santykiuose tarp jų (Levi-Strauss 1955; 429; Gumauskaitė 2006; 113–114). Panašiai mitus ir pasakas nagrinėjo ir rusiškojo formalizmo atstovai (Briggs 2001; 3734; Пропп 1928)

Struktūralistų siūlomi metodai, skirti analizuoti kultūrinių ženklų sistemas, išryškina vieną svarbų veiksnio bruožą: mitai tiesiog yra, tarsi niekas jų nebūtų kūrę, o visos versijos, kurios pridamos vėliau, visi perkūrimai atliepia struktūralistinės analizės prielaidas, t. y. nepažeigia ir nepakeičia mito interpretacijos. Jiems nesvarbu, kaip mitą supranta veikėjas. Svarbu, kaip mito reikšmę, besiremdamas struktūralistiniu metodu – objektyviai, – išgrynina ir interpretuoja tyrėjas. Pasak struktūralistų, veikėjas nereflektuoja diskurso struktūrų sąmoningai, t. y. šalia sąmoningo, praktinio ženklų naudojimo egzistuoja neįsąmonintų, paslėptų taisyklių lygmuo (Gumauskaitė 2006; 114). Tai nereiškia, kad į kalbą ar diskursą struktūralistai žiūri iš determinizmo pozicijos. Neįsąmonintos

struktūros matomos ne kaip pašalinančios laisvę, o kaip ją apribojančios: žmonėms „suteikiamas pasirinkimas tarp variantų, kurių skaičius ne begalinis, o visiškai apibrėžtas ir priklauso nuo neįsisąmoninto invarianto“ (Gumauskaitė 2006; 114). Taip pat Algirdas Julius Greimas įvardija erdvę tarp deklaruojamos absoliučios fantazijos laisvės ir pozityvizmo teigiamo jos determinizmo: „<...> figūratyvinė kalba mums atrodo kaip kompromisas tarp individo laisvės ir socialinės būtinybės susikalbėti“ (Greimas 1979; 30). Kalbos komunikacinė funkcija realizuojama neįsisąmonintomis taisyklėmis – struktūriniais apribojimais.

Tačiau dėl išimtinio dėmesio struktūrai struktūralizmas yra kritikuojamas. Pirmiausia, kalbos struktūros yra matomos kaip objektyvios ir į diskurso analizę nėra įtraukiamas istoriškumo, kaitos aspektas (Keller 2013; 9; Gumauskaitė 2006; 118). Antra, tekstas traktuojamas kaip uždara, santykio su pasauliu neturinti ženklų sistema; socialinis kontekstas čia nėra svarbus (Gumauskaitė 2006; 119; Briggs 2001; 3734). Ir, trečia, trūksta dėmesio veikėjų interpretacijoms ir reflektyvumui, lyg prasmės slypėtų kalboje, o ne ją suvokiančiajame (Keller 2013; 10; Gumauskaitė 2006; 119). Visi šie aspektai išreiškia ir veiksnio klausimo ignoravimą.

Struktūralistines prielaidas ypač kritikuoja P. Bourdieu. Straipsnių rinktinėje „Ce que parler veut dire: l'économie des échanges

linguistiques“<sup>8</sup> (liet. *Kas pasakoma kalbėjimu: kalbinių mainų ekonomika*) jis aprašo, kaip lingvistikoje kalba kaip tyrimo objektas ateina iš intelektualistinės filosofijos, kur ji traktuojama kaip mąstymo, o ne galios ir veiksmo priemonė (Bourdieu 1991; 37). Susitelkiant į kalbos komunikacinę funkciją, ignoruojami simbolinės galios santykiai, susidarantys tarp kalbėtojų (ten pat). Todėl kalba ar diskursas negali būti analizuojami tik kaip formalūs dariniai, svarbu atkreipti dėmesį į jų vaidmenį socialiniuose, ypač galios, santykiuose.

Į diskurso socialumo ir galios santykius gilinosi M. Foucault, tačiau veikimo laisvės individui jis visgi nesuteikė. Čia pereiname prie antrosios struktūros ir veikėjo kontinuumo pozicijos.

### Diskursas „anapus“ veikėjo – Jamesas Gee ir Michelis Foucault

Antrojoje struktūros ir veikėjo kontinuumo pozicijoje būtų tie diskurso tyrėjai, kurie diskursą visų pirma mato kaip neatsiejamą nuo socialinio pasaulio ir analizuoja jo poveikį mūsų socialiniam gyvenimui, t. y. išeina už uždaru tekstų struktūrų nagrinėjimo ribų. Ši nuostata jų poziciją skiria nuo pirmosios pozicijos. Nuo kitų galimų pozicijų jų pozicija skiriasi tuo, kad jie pabrėžia struktūruojantį deterministinį diskurso poveikį ir mato socialinius veikėjus (žmones ar grupes) tik kaip paklūstančius diskursui, pasyvius jo naudotojus. Ši pozicija taip pat išreiškia

<sup>8</sup> Bourdieu, Pierre. 1982. *Ce que parler veut dire: l'économie des échanges linguistiques*. Paris: Librairie Arthème Fayard. Tai yra esė ir straipsnių rinkinys, iš kurių kai kurie jau buvo publikuoti anksčiau. Cituojama versija anglų kalba (Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press), kuri šiek tiek skiriasi nuo prancūziško originalo (žr. Bourdieu 1991; vii).

struktūralistinį požiūrį kaip ir pirmoji, tačiau kelia galios santykių kalboje klausimus.

Tokią poziciją aiškiai aprašo Jamesas Gee (2005), teigdamas, kad reikia skirti „diskursą“ kaip vartojamos kalbos apraiškas nuo „Diskurso“ kaip susipynusio su socialiniais, nelingvistiniais reiškiniais (2005; 7). Kalba, pasak jo, neišvengiamai susijusi su praktika ir morale (ten pat; 8). Ji ne tik atlieka komunikacinę funkciją, ji ir paremia veiksmą, ir išreiškia socialinę atsakomybę (ten pat; 1). Šiuo atveju J. Gee pritaria P. Bourdieu kritikai lingvistams ir siūlo tirti, kaip konkrečiai kalba kuriamos tapatybės ir socialinis pasaulis.

J. Gee pasitelkia panašius įrankius kaip lingvistai (ir kritinė diskurso analizė), tačiau, priešingai nei šių, jo dėmesys sutelktas ne tik ir ne tiek į gramatiką ir jos vaidmenį kuriant prasmingą diskursą, bet ir į derėjimąsi dėl prasmių, į tai, kaip kalba *kuria* dalykus (ten pat; 11). Jis ne tik deklaruoja, kad diskursas yra socialinis pasaulio konstravimas, bet ir tiria šį konstravimo procesą.

Kalbą siedamas su politika, J. Gee analizuoja ir galios temą. Tiesiogiai šios sąvokos jis pats nevartoja, tačiau kalba apie pripažinimą. Jo teigimu, diskursai ne tik komunikuoja, kas ką daro, bet ir išreiškia to, kas-ką-daro, pripažinimą (ten pat; 26). Diskursu negalime vadinti kažko, kas nėra pripažinta, marginalių tapatybės pareiškimų ar bandymų kalba kažką įveiksminti.

J. Gee siūlo mąstyti apie diskursus kaip reprezentuojančius ir veikiančius, o apie žmones – tik kaip diskursų dalyvius, nes istoriškai diskursai eina plačiau nei žmonės – žmonės tik įsilieja į diskursus (angl. *in sync*), jau esančius aplinkoje (ten pat; 27). Šia prasme žmogus pats negali valdyti diskurso situacijos. Vienintelis jo pasirinkimas – dalyvauti jame arba ne. Taigi J. Gee diskurso santykį su veikėju apibrėžia iš gana deterministinės pozicijos.

Pats J. Gee savo diskurso sampratą sieja su M. Foucault puoselėta diskurso samprata (Gee 2005; 33), nors panagrinėjus atidžiau matyti, kad jų apibrėžimai nėra tapatūs. Juos vienija dėmesys pripažinimui, deklaravimas, kad tai formuoja mūsų praktikas, tačiau J. Gee labiau pabrėžia psichologinę diskurso, kaip pažinimo įrankio, savybę, o M. Foucault psichologinius individualizuojančius veiksmus visiškai atmeta (Foucault 2002; 31–32).

Tačiau M. Foucault taip pat laikosi deterministinio požiūrio, kad diskursas yra „anapus“ veikėjo ir nulemia veikėjo veiksmus. Tikriausiai dėl šio bruožo daugelis interpretatorių šį prancūzą labai greitai susaisto su struktūralizmu (Briggs 2001; 3733; Dobrynina 2012; 45; Keller 2013; 7), nors nagrinėjant paties M. Foucault tekstus išryškėja, kad tai nėra griežta pozicija.

Viena vertus, M. Foucault savo tekste „Subject and Power“ (1982)<sup>9</sup> teigia subjekto priklausomybę nuo galios. Paulas Rabinowas

<sup>9</sup> Straipsnis „Subject and Power“ parašytas kaip įžanga į Huberto L. Dreyfuso ir Paulo Rabinowo *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (liet. *Michelis Foucault: anapus struktūralizmo ir hermeneutikos*) ir nėra vientisas. Jis sudėtas iš dviejų tekstų (žr. Foucault „Subject and Power“, 1982, išnašą 777 p.). Pirmame tekste M. Foucault dėsto idėjas apie tai, kaip veikėją apriboja galios santykiai, o antrame kalba apie pasipriešinimo galią galimybes. Tekstai iš esmės vienas kitam neprieštarauja ir vienas kito nepaneigia, tik papildo ir pagilina, jų idėjas galima susieti individo ir galios dialektikoje.

tai supranta kaip bet kokios subjekto laisvės galimybės neigimą, subordinuojant individą jo atskyrimo, klasifikavimo ar pavertimo subjektu procedūroms (Rabinow, cit. pagal Leipold and Winkel 2013; 3). Pavertimas subjektu (angl. *subjectification*), pasak M. Foucault, reiškia, kad net savęs kaip subjekto, susieto su tam tikra tapatybe, apibrėžimas išties yra galios veikimo būdas. Galia suvaržo individus paverdama juos subjektais, jie tampa nebeatskiriami nuo savo tapatybės, taip kategorizuojant ir atskiriant juos nuo kitų, apribojant jų pačių savižiną, pajungiant juos kažkieno kontrolei ar paverčiant priklausomais – jie ir savo, ir kitų akimis nebėra niekuo daugiau nei apibrėžta savo tapatybe (Foucault 1982; 781). Čia būtų galima daryti išvadą, kad, M. Foucault požiūriu, diskursas formuoja subjektą, susieja jį su primetamomis tapatybėmis ir taip įkalina galios santykiuose.

Kita vertus, tame pačiame tekste M. Foucault kalba ir apie galimybės pasipriešinti šiam tapatybės primetimui (ten pat; 781). Be to, kas dar svarbiau, jis tvirtina, kad galia nėra anoniminis darinys, kad ji kaip tokia – daiktiška ir atskira – neegzistuoja, jos nereikėtų reifikuoti (ten pat; 786). Galų gale jis teigia, kad „mes neturėtume savęs apgaudinėti: kai kalbame apie galios mechanizmus ar struktūras, tai tik darydami prielaidą, kad tam tikri žmonės pasitelkia galią kitų žmonių atžvilgiu“ (ten pat; *kursyvas* – A. G.). Taigi, kalbėdamas apie galią,

M. Foucault veiksnio neatmeta ir nežiūri taip deterministiškai kaip kartais yra manoma.

Tačiau tai tinka, kai M. Foucault kalba apie galią. Deterministinės prielaidos visu gražumu iškyla aptariant galimas diskurso tyrimo strategijas, kurios aprašomos „L'Archéologie du savoir“ (2002; liet. *Žinojimo archeologija*)<sup>10</sup> ir „L'ordre du discours“ (1998; liet. *Diskurso tvarka*)<sup>11</sup>.

Pirmiausia M. Foucault sąmoningai atsiriboja nuo lingvistinės tradicijos ir taip išvengia P. Bourdieu ir kitų (pavyzdžiui, Keller 2013; 9) išsakytos kritikos struktūralizmui. Diskursas jam nėra tik kalbos taisyklės ar transcendentiniai objektyvūs dėsniai, tai yra praktikos platesnė prasme, praktikos, kurios formuoja objektus, apie kuriuos kalba (Foucault 2002; 54–60). Praktikų akcentavimas reiškia ypatingą dėmesį veiksniumi bei istoriškumui.

Be to, M. Foucault rūpi ir galios bei pasipriešinimo klausimai diskurse. Tiriant ir suvokiant diskursą svarbu atrasti ir netvarką, netolydumus, nesistemingumus (Foucault 2002; 30), pasipriešinimą bandymams sudėlioti, suvaldyti diskursą (Foucault 1998; 7). Šį bandymą sutvarkyti jis kritikuoja, skatindamas atrasti kitokias, netipines, netotalizuojančias ir nesuponuojančias diskurso tęstinumo tyrimo strategijas (Foucault 2002; 33–34).

Tačiau, laikydamas individo pavertimą subjektu vienu iš galios veikimo ir sutvarkymo būdų, jis neigia diskurso aprašymą subjekto-individo-veikėjo kategorijomis. Pasak jo, diskurso

<sup>10</sup> Straipsnyje cituojamas angliškasis vertimas: Foucault, Michel. 2002. *Archeology of Knowledge*. London: Routledge.

<sup>11</sup> Tai yra M. Foucault inauguracinė paskaita *College de France*, skaityta 1970 m. Straipsnyje cituojamas lietuviškasis vertimas: Foucault, Michel. 1998. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos.

negalima traktuoti kaip individualaus mąstymo, jis nėra individualaus lygmens. O bandymas traktuoti jį kaip individualų mąstymą yra vienas sutvarkymo būdų – mitas apie mąstantį subjektą, kuris tiesiog išreiškia kalba savo mąstymą (Foucault 1998; 31). Diskursas nėra subjekte, jis yra visuma, kurioje tas subjektas netgi gali būti pamestas; diskursas yra anapus individo (Foucault 2002; 60).

Diskurso tyrimo strategijos yra diskurso aprašymas ieškant reguliarumų plačiaja prasme (ten pat; 41). Tarp šių reguliarumų gali būti ir teisės kalbėti tyrimas, kai vertinama subjekto pozicija diskurse, ar jis turi galią, ar ne. Bet šis aspektas yra vienas iš daugelio M. Foucault diskurso tyrime ir gana šalutinis šalia kitų diskurso sąlygų tyrimo (pavyzdžiui, institucinių apribojimų ir pan.). Ir net tiriant subjekto poziciją, individas yra laikomas pajungtu diskursui (ten pat; 55–58).

Apibendrinus M. Foucault diskurso tyrimus, galima sakyti, kad tai yra deterministinė pozicija, kai deklaruojamas diskurso buvimas „anapus“ veikėjo. M. Foucault neatmeta veikėjo apskritai kaip neegzistuojančio, jis net nori jį paskatinti veikti, laužyti diskurso taisykles. Veikėjas yra tas, kuris įveiksmina galios santykius sąveikaudamas su kitais. Tačiau diskurso tyrimuose M. Foucault susikoncentruoja į tvarkos analizę, o kalbančiuosius analizuoja tik tiek, kiek tai padeda suprasti diskurso tvarką, net jei diskursą ir laiko iš esmės ne lingvistine ar komunikacine, o socialine ir su galios santykiais susijusia veikla. M. Foucault netiria veikėjų, jis tiria diskursus ir jų tvarką.

Apibendrinant – antrajai struktūros ir veikėjo kontinuumo pozicijai priskyriau tyrė-

jus, kurie jau atkreipia dėmesį į diskurso kaip socialaus veiksmo tyrimą, jis nelaikomas tik komunikacijos įrankiu, jo analizė susiejama su galios klausimais, tačiau vis dar liekama prie struktūros, tvarkos analizės ir diskursas laikomas esančiu „anapus“ veikėjo.

Tačiau diskursas ne visų diskurso tyrėjų laikomas determinuojančiu, apibrėžiančiu veikėjų veiksmus. Alternatyvi pozicija yra, kai diskursas apmąstomas visų pirma kaip veikėjų gaminamas reiškiny, neatsiejamas nuo jų sąmoningų ar nesąmoningų intencijų ar socialinių pozicijų.

### **Diskurso ir veikėjo „dialektika“ – Reineris Kelleris ir Pierre’as Bourdieu**

Trečioji struktūros ir veikėjo kontinuumo diskurso tyrimuose pozicija – vidurinė tarp labiau į struktūrą ir labiau į veikėją orientuotų tyrėjų – nusako tuos, kurie laikosi dialektinio požiūrio. Čia diskursas ir veikėjas yra matomi pusiausvyroje, kaip darantys įtaką vienas kitam, kuriantys ir atkuriantys vienas kitą. Diskursas nėra laikomas absoliučiai determinuojančiu, tačiau egzistuoja kaip tam tikra struktūra, kuri turi įtakos veikėjui.

Šios pozicijos laikosi R. Kelleris, kurio diskurso teorija – žinojimo sociologijos požiūris į diskursą (angl. *the Sociology of Knowledge Approach to Discourse, SKAD*), – remiasi Peterio Bergerio ir Thomaso Luckmanno žinojimo sociologijos idėja. P. Bergeris ir T. Luckmannas teigia, kad mūsų socialinis pasaulis yra socialiai konstruojamas – jis nėra atrandamas kaip objektyvus, egzistuojantis anapus jį suvokiančių veikėjų, bet ir nėra visiškai subjektyvus, sukuriamas individualioje sąmonėje. Jis yra intersubjektyvus – apibrėžiamas sąveikose (Berger



ir Luckmann 1999; 30–31). Mes pažįstame pasaulį kaip socialiai sukonstruotą diskursais (Keller 2013; 61). Laikantis tokios nuostatos reikia tirti socialines praktikas ir procesus, kuriais komunikacijoje konstruojama, stabilizuojama ir transformuojama simbolinė tvarka; taip pat rekonstruoti šių procesų legitimaciją, gamybą ir kontekstus (ten pat; 62) – tai yra, iš esmės, diskursyvų pasaulio konstravimą ir šio konstravimo sąlygas.

R. Kelleris kaip vieną svarbiausių diskurso tyrimų problemų įvardija makro- (M. Foucault teorija) ir mikro- (lingvistika, socialinio interakcionizmo teoretikai) lygmenų atsietumą (2005). Jo siūlomas sprendimas – sujungti diskurso analizę su P. Bergerio ir T. Luckmanno žinojimo sociologija, o tiriant konkretų diskursą taikyti kokybinės teksto analizės strategijas (Keller 2005).

Tiriant diskursyvų socialinį pasaulio konstravimą, SKAD pabrėžia ir veikėjo, ir struktūros svarbą. R. Kelleris pats vartoja *dialektikos* sąvoką ir teigia, kad, norint suprasti veikėjo ir struktūros sąveiką, verta pasitelkti Anthony Giddenso struktūrinimo teoriją arba P. Bourdieu *habitus* sampratą (Keller 2013; 63–64). Jis labiau išplėtoja A. Giddenso teorijos pritaikymo galimybes, pasitelkia aktualizacijos, reprodukcijos ir transformacijos sąvokas ieškodamas individualaus diskurso sąsajų su bendruoju diskursu (ten pat).

Diskurso struktūras R. Kelleris mėgina suprasti remdamasis M. Foucault, ypač kai nagrinėja institucines diskurso sąlygas (Keller 2013; 61; 2011; 48). SKAD perspektyva skatina ieškoti komunikacijoje objektyvizuojamų socialinių tvarkų, todėl ji domisi institucijose vykstančia žinojimo gamyba (Keller 2013;

70). Institucinės sąlygos numato ir tam tikras subjektų pozicijas (kaip mini ir Foucault 2002; 55–58), ir tam tikrus diskurso reikalavimus (Keller 2013; 79).

Tačiau šias pozicijas užima tam tikri veikėjai, kurie atitinka struktūros keliamus reikalavimus (ten pat). R. Kelleris čia antrina P. Bourdieu, paminėdamas ir galios išteklius, ir kapitalus, kurių nagrinėjimas padeda suprasti diskursų sklaidą, ypač tarp skirtingų laukų. Šiame kontekste randasi sąveika tarp diskursų, kalbėtojų ir auditorijų (ten pat; 80). Veikėjai patys „formuluoja komunikacinius komponentus, iš kurių plėtojasi diskursai; taip save orientuodami savo (diskursyviose) praktikoje pagal prieinamus išteklius ir konkrečių diskurso laukų taisykles“ (ten pat; 62).

Grįždamas prie P. Bergerio ir T. Luckmanno perspektyvos, R. Kelleris pabrėžia, kad svarbus yra ir kasdienis mikrolygmuo. Ne tik kaip sąlygojamas ir atkartojantis kolektyvinį žinojimą, bet ir jį kuriantis bei atkuriantis skirtingų laukų ir kontekstų susipynimuose (ten pat; 80). Norint suprasti šiuos individualius diskursyvius įvykius, verta pasitelkti etnografinį žvilgsnį ar kokybinius interviu, orientuojant metodologiją į grindžiamosios teorijos principus (ten pat; 77 ir 100; Keller 2005).

Iš esmės, R. Kelleris SKAD perspektyvoje siekia dialektikos, leidžiančios susieti M. Foucault institucinės tvarkos nagrinėjimą su hermeneutine interpretacine tradicija. Stengiamasi suprasti reguliavimus bei tvarką, bet taip pat – socialines pozicijas ir veikėjų perspektyvas. Ieškoma socialinio žinojimo, bet ne individualaus ir ne objektyvaus (Keller 2013; 84). Taip visiškai realizuojama socialinio konstravimo tyrimo idėja.

Ši veikėjo ir struktūros dialektikos idėja nėra nauja, ją galima matyti ir P. Bourdieu diskurso ir kalbos kaip simbolinės galios sampratoje bei jo deklaruojamame reliacionistiniame požiūryje.

P. Bourdieu nevadina savęs diskurso tyrėju, bet kadangi skyrė nemažai dėmesio kalbai ir ypač ja išreiškiamiems galios santykiams bei socialinio pasaulio konstravimui, dažnai yra paminimas diskurso tyrimų klasifikacijose (pavyzdžiui, Keller 2013; Briggs 2001). Kaip teigia P. Bourdieu, analizuojant kalbą, svarbu suprasti, kad ji

<...> yra ne tik komunikacijos ar net žinojimo priemonė, bet ir galios priemonė. Asmuo kalba ne tik tam, kad būtų supastas, bet ir tam, kad juo būtų patikėta, jam paklūstama, jis būtų gerbiamas, jis būtų išskirtas. (Bourdieu 1977; 648)

Kalba, įgalinanti kurti būties reprezentacijas, tai yra ir pačią būtį, yra esminis galios išteklius (Bourdieu 1991; 42). Taip jis išsako priekaištą struktūralistiniam požiūriui ir lingvistams, kurie perdėtai pabrėžia kalbos kaip idealios struktūros nagrinėjimo viršenybę bei komunikacijoje pasiekiamą konsensuą ir nenagrinėja nei legitimumo, nei ideologijos, nei socialinių kategorijų ar autoriteto įtakos kalbos vertinimui. Struktūralistai tiesiog ignoruoja simbolinę prievartą, slypinčią kalboje ir jos vartojimo taisyklėse (Bourdieu 1977; 646; Bourdieu 1990; 30–33; Bourdieu 1991; 37).

Individo laisvės klausimu P. Bourdieu pozicija nevienoda. Dauguma jį kritikuoja, kad jis yra perdėtai struktūralistas ir deterministas – visada pabrėžiantis socialinės struktūros įtaką ir žmogaus nelaisvę toje struktūroje (Sewell 1992; 15; Ahearn 2001; 118; Reay 2004; 437; King 2000). Žiūrint į jo tyrimų išvadas, pavyzdžiui,

apie reprodukciją švietimo sistemoje (Bourdieu and Passeron 1992), apie aukštojo mokslo lauką (Bourdieu 1988) ar apie kalbos simbolinę galią (Bourdieu 1991), išties gali susidaryti įspūdis, kad veikėjai socialinėse struktūrose galios beveik neturi, nes net jų individualios dispozicijos yra suformuotos tos pačios struktūros. Tačiau tokias išvadas veikiau galima sieti ne su jo teorinėmis prielaidomis, o su empiriniais atradimais, susijusiais su struktūros, pastovumo, atsikartojimo svarba.

Pats P. Bourdieu siekia peržengti šią veiksnio ir struktūros skirtį. Jis vienodai aršiai kritikuoja ir perdėtai objektyvizuojantį struktūralistinį požiūrį, ir perdėtai subjektyvistinį, interakcinį, individo veikimą akcentuojantį požiūrį (Bourdieu 1990; Bourdieu 1991; 165–167; Bourdieu ir Wacquant 2003). Laidantis objektyvistinio požiūrio, jo nuomone, yra pernelyg sudaiktinamos struktūros ir rizikuojama mokslininko sukurtą modelį paversti tikrove (Bourdieu ir Wacquant 2003; 27). Siekiant išvengti redukcionizmo, noro redukuoti kompleksią pasaulį į keletą objektyvių dėsnių, kaip gamtos moksluose, reikia pripažinti veikėjų praktinį žinojimą, nes socialinio pasaulio dalis yra ir to pasaulio patyrimai (ten pat; 28). Tačiau socialinė fenomenologija irgi nėra pakankama, nes nepaaiškina, kaip išsilaiko socialinės struktūros ir kaip išlieka daugiau ar mažiau stabili socialinė tikrovė (ten pat; 29). Be to, interakcionistinis požiūris, neperžengiantis „čia ir dabar“ vykstančių socialinių sąveikų tyrimo, ignoruoja veikėjų strategijų priklausymą nuo jų objektyvių socialinių pozicijų, nuo klasinių santykių struktūros (Bourdieu 1991; 64) ir, taip traktuodamas aiškinimus kaip komunikacijos

santykius, nemato galios raiškos (ten pat; 167).

Įrankis šiai skirčiai peržengti yra *habitus* sąvoka. Pasak P. Bourdieu, tikrovė randasi individo ir struktūros sąveikoje – individas yra sąlygojamas struktūros, tačiau individų subjektyvumai palaiko struktūrą (Bourdieu 1990; 52–66). Bet šie subjektyvumai nebūtinai yra racionalūs išskaičiavimai, tai veikiau yra praktinis ikisąmoningas orientavimasis situacijose, o šiam orientavimuisi prielaidas sudaro individo *habitus* (ten pat). *Habitus* P. Bourdieu apibrėžia kaip tęsines dispozicijų sistemas, priklausančias nuo pozicijų, struktūruojančias struktūras, nusakančias, ką galime daryti ar ko siekti, o ko ne. Tai yra tarsi įkūnyta socialinė individų istorija, pagal kurią jie orientuojasi dabartinėje situacijoje. Šiuose struktūriniuose apribojimuose laisvės erdvė individualiam veiksmui randasi iš to, kad *habitus* numato daug praktikų galimybių, net jei ir ne begalinį, o ribotą skaičių, tai priklauso nuo aplinkybių (ten pat; 53–56). Šis struktūrinių apribojimų ir *habitus* santykis apibūdinamas kaip „<...> dialektika tarp klasės sąlygų ir „klasės jausmo“, tarp „objektyvių“ sąlygų, įrašytų [statistiniuose] pasiskirstymuose, ir struktūruojančių dispozicijų, pačių sustruktūruotų sąlygų <...>“ (Bourdieu 1990; 140).

Tačiau pats P. Bourdieu pripažįsta, kad epistemologinę pirmenybę atiduoda objektyvistiniam aiškinimui (Bourdieu ir Wacquant 2003; 31), būtent dėl *habitus* poveikio. Jo teigimu,

[ž]mogaus protas yra socialiai apribotas, socialiai struktūruotas. Individas visada, nepaisant to, ar jam tai patinka, ar ne, neperžengia, kaip sakė Marksas, „savo proto ribų“ – nebent jis suvokia – o tai reiškia, jog neperžengia jo auklėjimo ir mokymo nulemtos kategorijų sistemos ribų. (Bourdieu ir Wacquant 2003; 164)

Diskurso apibrėžimo kontekste P. Bourdieu plėtoja idėją apie objektyvumo ir subjektyvumo santykį. Diskursas jam yra kompromisinis darinys iš trijų elementų: 1) kalbos *habitus*, kuris apima praktinį gebėjimą orientuotis situacijose, 2) kalbos rinkos, kuri turi tam tikrą griežtumo laipsnį dėl kalbos raiškos priimtimumo, ir 3) išraiškos intereso (Bourdieu 1977; 662). Stengiamasi apimti ir socialinės struktūros, ir praktinio orientavimosi joje, ir individo laisvės elementus. Kalba yra neatsiejama nuo socialinių santykių lauko, kuriame reiškiasi; mes negalime kalbėti apie kalbą kaip objektyvų darinį, esantį kažkur virš praktinės jos raiškos, tačiau ir individo subjektyvumas gali skleisti tik konkrečiomis socialinėmis sąlygomis.

Apibendrinant trečiąją struktūros ir veikėjo kontinuumo poziciją – ir R. Kelleris, ir P. Bourdieu ieško pusiausvyros tarp dviejų kraštutinių, neatmesdami nei vieno, nei kito ir nesutelkdami perdėto dėmesio į kurį nors iš jų. Kitaip tariant, norint suprasti diskursą, negalima ignoruoti nei jo struktūriškumo, nei veiksnio – jie yra vienas su kitu susiklojantys.

### **Veikėjas diskurse kaip „galingas“ ar „įgalintinas“ – kritinė diskurso analizė ir sociolingvistika**

Prieš kraštutinę struktūros ir veikėjo kontinuumo poziciją, kur diskurso struktūrai visai neskiriama dėmesio, galima išskirti tarpinę poziciją tarp dialektikos ir veikėjo akcentavimo – ketvirtoji tipologinė galimybė. Ji pripažįsta veikėjo aktyvumą ir atsakomybę labiau nei dialektinis požiūris, bet mato ir struktūrinius apribojimus, net jei juos išimtinai susieja su aukštesnėse socialinėse padėtyse esančiųjų veiksmiais. Šioje

pozicijoje atsiranda kritinė diskurso analizė (CDA) ir sociolingvistika.

Kritinės diskurso analizės atstovų laikysena struktūros ir veikėjo klausimu nėra vienoda, nes ši tradicija apima labai įvairius diskurso tyrimus (Wodak and Meyer 2001; 30). Tačiau yra tam tikri bendri bruožai, kurie leidžia CDA priskirti šiai pozicijai, kur veikėjas matomas kaip gana aktyvus, bet ir apribotas socialinių sąlygų bei struktūros.

Veiknumo aspektas CDA perspektyvoje ypač išryškėja dėl jų politinės laikysenos. CDA, kaip kritinė analizė, teigia, kad diskurso tyrimai turėtų būti orientuoti į socialinių problemų, susijusių su politiniu ir praktiniu lauku, nagrinėjimą, siekiant įgalinti socialines grupes (Wodak and Meyer 2001; 15; Fairclough 2001; 25). Apibūdinimas „kritinė“ nurodo, kad ieškoma probleminių diskursyviųjų strategijų, komunikacijos problemų, kai randasi neskaidrūs, prieštaringi ir manipuliaciniai santykiai tarp galios, kalbos ir socialinių struktūrų, ir norima jas tobulinti, gerinti komunikaciją, skatinti kognityvią ir politinę emancipaciją (Wodak and Krzyzanowski 2008; 101). Taigi kalbama apie veikėjų iš(si)laisvinimo, įgalinimo, sąmoningo socialinės tvarkos keitimo galimybę.

Šis aspektas – socialinių veikėjų paskatintos kaitos galimybė – matomas ne tik kaip CDA siekis, bet ir kaip diskurso savybė. CDA atstovai teigia, kad galia yra ne kalboje, bet kalba gali būti panaudojama jai išreikšti arba keisti galios santykius (Wodak and Meyer 2001; 11). Dominavimas matomas nebūtinai tik kaip primestas, bet ir kaip palaikomas iš abiejų pusių (pavyzdžiui, dėl legitimacijos), o diskursas gali ne tik (re)produkuoti dominavimo struktūras, bet ir

mesti joms iššūkį (van Dijk 1993; 249–250). Diskursas yra priemonė socialinių veikėjų rankose, kurią jie gali naudoti savo tikslams pasiekti (nors CDA atstovai, priešingai nei esantys 5-oje kontinuumo pozicijoje, neteigia, kad tai vyksta sąmoningai ir apskaičiuojant) (van Dijk, cit. pagal Wodak and Meyer 2001; 26). Diskurso prasmės yra įdedamos pačių veikėjų, nes patys veikėjai kuria tekstus (Fairclough 2003; 22–23).

Tačiau dėl to paties – politinės laikysenos – CDA autoriai pabrėžia ideologinį kalbos matmenį, o tai reiškia veikėjo suvaržymus. Diskurso priemonėmis galima perteikti tam tikras ideologines žinutes arba dekonstruoti ideologiją. Tai leidžia įgalinti socialinį pokytį. Todėl čia atsiranda veiksnio niša. Tačiau veikėjai dažnai nesuvokia internalizuotos ideologijos: jie yra akli jai ir jos įtvirtinamai socialinei nelygybei, todėl yra silpni (Fairclough, cit. pagal Leipold and Winkel 2013; 5). Veikėjai yra priklausomi nuo savo socialinių pozicijų (van Dijk 1993; 250) – ir kaip nuo ištekliaus, kuris įgalina kalbėti arba, jo neturint, apriboja kalbėjimo galimybes, ir kaip nuo mąstyseną formuojančio veiksnio, kuris neleidžia pastebėti diskurso ideologiškumo. Tiriant socialines pozicijas ir socialinę nelygybę, dėmesys sutelkiamas į socialinės struktūros ypatumus bei dominuojančias diskurso tvarkas, kurios pagrindžia esamus hegemoninius santykius. Dominuojančių tvarkų paiešką atspindi ir kai kurių CDA tyrėjų polinkis remtis M. Foucault (pavyzdžiui, Fairclough 2001; 25; Jager, cit. pagal Wodak and Meyer 2001; 20).

Taip pat CDA pasirenkamos metodinės strategijos yra orientuotos į struktūros nagrinėjimą. Tyrimo įrankius CDA atstovai perima iš lingvistikos (Wodak and Meyer 2001; 16; van

Dijk 1993; 264; Fairclough 1993; 134). Nors jie ir deklaruoja siekį susieti lingvistines kategorijas su socialiniais reiškiniais, įtraukiant įvairias socialinių mokslų teorijas, dažniausiai tai vis tiek reiškia dėmesį kalbos struktūroms. CDA kritiku nuomone, dėl to, kad pasitelkiami lingvistikos įrankiai, kalbinių praktikų tyrimas atskiriamas nuo socialinių praktikų, realios komunikacijos tyrimo, ypač nuo kritinių jos aspektų, ir daugiau dėmesio sutelkiama į priespaudos aprašymą nei į pasiūlymus emancipaciniam veiksmui (Jones 2007; 338; Rogers et al. 2005; 386).

Čia atsiskleidžia įtampa tarp veikėjo ir struktūros – yra ribojančios socialinės pozicijos, ribojančios kalbos struktūros ir taisyklės, ir tik dalis jų yra kalbėtojo kontroliuojamos. Be to, kalbėtojas retai jas valdo sąmoningai (van Dijk, cit. pagal Wodak and Meyer 2001; 26). Tekstai matomi ne kaip vieno žmogaus darbas, o kaip kovos vieta (Wodak and Meyer 2001; 11), jie yra socialinis daugelio veikėjų kūrinys. CDA, pasak Normano Fairclough, yra tarp struktūros ir veiksmo – suprantama kaip emancipacinis judėjimas, bet suvokianti iššūkius, kurie kyla pralaimintiesiems (Fairclough, cit. pagal Wodak and Meyer 2001; 22).

Priskirti šią kryptį labiau veiksmumui nei vidurio pozicijai skatina ir tai, kad autoriai nuolat pabrėžia veikėjo aktyvumą ir atsakomybę, o politiškumo idėją susieja visų pirma su išlaisvinimu ir kaita, bet ne su įkalinimo esamoje situacijoje patvirtinimu. CDA suvokiama ne tik kaip socialinių mokslų metodas, bet ir kaip socialinės kovos su nelygybe išteklius (Fairclough 1993; 159).

Panašiai diskurso (arba tiksliau – kalbos) tyrimus suvokia ir sociolingvistikos atstovai.

Kalbant apie sociolingvistų poziciją diskurso tyrimuose struktūros ir veiksmo santykio klausimu, praverčia Jano Blommaerto pasiūlytos indeksiškumo ir policentriškumo sąvokos (Blommaert 2007). Indeksiškumas reiškia, kad kalbos variacijos yra socialiai žymėtos. Ir šis žymėjimas nėra atsitiktinis. Jį pasitelkus paskiri kalbėjimo būdai yra surikiuojami hierarchiškai į labiau ir mažiau vertinamus tam tikruose socialiniuose kontekstuose (ten pat; 117). Hierarchija suponuoja galios ir dominavimo santykius (ten pat; 118). Kitaip tariant, vienoje kalboje galima aptikti variacijų, kurios siejamos su socialiniu žmogaus statusu nelygybių sistemoje.

Tačiau ši nelygybių sistema, nors ir hierarchizuojanti, nėra visiškai statiška. J. Blommaertas teigia vengiantis *habitus* sąvokos, kaip pernelyg automatizuojančios. Tačiau jis nemano, kad kalbiniai autoritetai sukuriama mikrosąveikose čia ir dabar (ten pat). Veikiau egzistuoja policentriškumas – keli skirtingi autoritetai, į kuriuos galima orientuotis konkrečioje situacijoje, peržengiantys pačią situaciją (t. y. superadresatai, pavyzdžiui, mokytojai ar vartotojiška kultūra) (ten pat). Šie autoritetai vertina, kas, kieno, kada, kur ir kaip gali būti sakoma, ir žmogus, atsižvelgdamas į situaciją, keičia savo kalbos registrą (ten pat; 118–119). Ir nors tam tikri centrai dėl sociopolitinio konteksto yra labiau išreikšti, kiti labiau nutildyti, čia randasi erdvės skirtingai laikytis skirtingų superadresatų reikalavimų, pavyzdžiui, vienu metu paisyti mokytojo nurodymų, kitu metu juos atmesti ir orientuotis į reputaciją tarp klasės draugų, arba rinktis iš kelių konfliktuojančių socialinių grupių lūkesčių vienoje situacijoje

(ten pat; 119). Kartais tai daroma sąmoningai pasirenkant, koku registru kalbėti, kartais nesąmoningai. Kartais tai yra pasirinkimas, kartais pasirinkimo nėra, o kartais pasirinkimo nebuvimas reiškia, kad neįmanoma atitikti kokių nors reikalavimų (pavyzdžiui, situacija, kai imigrantų supratimas, kaip jie turėtų pasakoti apie savo patirtį prašydami prieglaudos, nesutampa su biurokratų supratimu, bet imigrantai mano, kad biurokratija reikalauja būtent to, ką jie pasakoja) (ten pat).

Apibendrinę J. Blommaerto požiūrį, matome ir tam tikrą socialinių nelygybių sistemos sudėliojamą diskurso tvarką, ir veikėjo mėginimus susigaudyti, kaip naudoti tam tikrus kalbinės raiškos elementus konkrečioje mikrosituacijoje.

Sociolingvistai panašūs ir į kitų lingvistikos krypčių, ir į CDA atstovus tuo, kad naudoja lingvistikos įrankius kalbos raiškai tirti. Tačiau nuo kitų lingvistų juos skiria tai, kad kalbą jie suvokia kaip gyvą, vartojamą, o ne idealią, pakylėtą virš praktikos, todėl kalba jiems nėra tik komunikacijos įrankis. Kalba svarbi ir galios santykiuose. Galios – ir ypač įgalinimo – pabrėžimas jų požiūrį priartina prie CDA požiūrio. Kalba yra ideologizuota, įkalinanti socialinius veikėjus, bet kartu ir leidžianti save priskirti grupėms, tapatintis su jomis, kurti savo savivaizdį ir priešintis dominuojančioms nuostatoms dėl kalbos. Sociolingvistams taip pat yra svarbi kritinė laikysena – siekis įgalinti dominuojamas grupes (Briggs 2001; 3735). Šiais visais požiūriais jie labai panašūs į CDA atstovus. Diskursas yra matomas kaip kovos vieta įtvirtinant tam tikrų veikėjų galią arba metant jai iššūkį, tam tikra struktūra numanoma, bet ji yra tos kovos tarp veikėjų produktas.

## **Veikėjas be struktūrų – politikos mokslai**

Diskurso tyrimuose galime atrasti ir visai struktūros neartikuliuojančių tradicijų. Tokia kraštutinė pozicija yra dažna politikos moksluose, kur keliamas klausimas, kaip konkretūs veikėjai diskurso priemonėmis siekia savo politinių tikslų. Čia labai svarbus veiksnys, todėl ir tyrimų strategijose kartais net neklausama apie struktūrinius apribojimus, lyg tokių net nebūtų, išskyrus santykius ir išteklius. Todėl politikos mokslų dėmesio centre atsiduria veikėjas ir jo praktikos, o ne diskursas. Tokio tipo tyrimai dažniausiai orientuoti į konkrečių temų diskursus arba diskursus apie konkrečius objektus ir klausiami, kaip konkretūs veikėjai įtvirtina tam tikrus kalbėjimo tomis temomis ar apie tuos objektus būdus. Kartais net keliama prielaida, kad tai jie daro sąmoningai ir racionaliai (tokiu atveju remiamasi ekonomistiniu žmogaus modeliu, apie kurį kalbėjo S. Lindenberg (1985)).

Politikos mokslai neretai yra taikomieji, orientuoti į politinių strategijų pasirinkimus: valstybės politikoje iškilus kokiai nors realiai problemai, yra ieškoma šios problemos sprendimų. Tai būdinga ir politinio diskurso tyrimams, kaip teigia Volkeris Schneideris ir Jana Ollman: „Taikomosios politikos [angl. *policy*] tyrimai tradiciškai strateginę politiką [angl. *policy making*] laikė linijiniu problemų sprendimo procesu, susidedančiu iš paprastos sekos „suprask-nuspręsk-įgyvendink“, prasidedančios nuo problemų, kurios yra apibrėžtos objektyvistinėje perspektyvoje“ (Schneider and Ollman 2013; 160). Autoriai kritikuoja tokį požiūrį, kai iškelta problematika nėra įvertina-



ma kritiškai, ir ragina pereiti nuo objektyvistinės perspektyvos, kurioje problemos yra tiesiog „duotos ir tikros“, į socialinio konstrukcionizmo poziciją, kai suvokiama, kad problemos yra konstruojamos politinio lauko veikėjų, kolektyviai, besidalijant, svarstant ir institucionalizuojant (ten pat; 161). Yra veikėjų, kurie tam tikromis institucinėmis aplinkybėmis mėgina „prastumti“ savo politinius vaizdinius apie tam tikras problemas, ypač neapsisprendusiesiems, ir yra įvykių, kurie šitas pastangas gali paveikti – perorientuoti auditorijos dėmesį (ten pat). Tokiai pozicijai pagrįsti pasitelkiama tinklų perspektyva: politikos sferoje yra ne tik oficialios institucijos, bet ir daug pavienių veikėjų, kurie kuria sprendimus (ten pat). Taigi tradiciniuose politikos diskursų tyrimuose jie kritikuoja objektyvizmą, bet veiksnio idėjos neatmeta, ją išlaiko, net ir turėdami omenyje socialinį santykį.

Čia galima klausti, kuo tokia perspektyva skiriasi nuo R. Kellerio dialektinės pozicijos, kai remiamasi P. Bergerio ir T. Luckmanno socialinio konstrukcionizmo idėjomis? R. Kellerio perspektyvoje P. Bergerio ir T. Luckmanno žinojimo sociologija yra priimama kaip išreiškianti intersubjektyvų požiūrį, kuris, nors ir yra mikrolygmens, socialinius apribojimus pripažįsta – socialiniai apribojimai čia yra kaip istoriškai susiklosčiusios institucijos. Tai R. Kelleris dar labiau pabrėžia, įtraukdamas M. Foucault pasiūlytą *dispositif* sąvoką. Be to, diskurso analizė jam yra diskurso tvarkos paieškos, patį diskursą traktuojant kaip atskirą esybę, net jei ir sudaromą veikėjų veiksmų. O minėti politikos mokslų autoriai į institucijas kaip apribojančius socialinius vienetus arba

į istoriškai susiklosčiusius diskurso tvarkos elementus dėmesio nekreipia – jiems nerūpi diskurso kaip atskiros nuo veikėjų struktūros tvarka. Jie ieško tik veikėjų tinklų – tai leidžia pamatyti sąsajas ir struktūras, bet iš esmės jiems tai rūpi tik kaip santykiai tarp veikėjų. Diskursas čia nėra atskiras, jis yra veikėjų veiksmų visuma.

Vienas dažniausiai šios diskurso tyrimų tradicijos cituojamų autorių yra Maartenas Hajeris (Hajer 1995). Jis diskursą tyrinėja pasitelkdamas įreminimo, istorijų ir diskurso koalicijų sąvokas (Fischer and Hajer 1999; 2–4). Istorijos, pasak jo, tai „generatyvinio pobūdžio naratyvai, apimantys tam tikras kultūrinės kategorijas, pagal kurias konkrečiame diskurse yra suteikiama tam tikra prasmė gamtos ar socialiniams fenomenams. Diskurso istorijos yra metanaratyvai, naratyvai apie socialinės tikrovės prigimtį“ (Telešienė et al. 2011; 26). Šie naratyvai nustato metaforinius rėmus, kuriais galima apibūdinti vieną ar kitą dominantę politinį reiškinį. Aplink šias idėjas, naratyvus formuojasi diskurso koalicijos iš politinio lauko veikėjų. Jei jie yra pakankamai įtakingi, jie suformuoja rėmus su institucionalizuotomis praktikomis, siūlančiomis konkrečias interpretacijas, apribojimus, kokios problemos ir sprendimai kokia kalba gali būti siūlomi (Fischer and Hajer 1999; 3–4). Ir tie veikėjai, kurie nenori prisitaikyti prie šio diskurso terminų, atsiduria atskirtyje – jie neįtraukiami į debatus su šiais svarbiais politinio lauko veikėjais ir nėra išgirstami (ten pat).

M. Hajerio tikslas diskurso tyrimuose yra stebint socialinių sąveikų kontekstą suprasti veikėjų kuriamas prasmes (Leipold and Winkel 2013; 4). Tokioje perspektyvoje yra svarbi veikėjo sąveika su kitais, susijungiant į diskurso

koalicijas, kai toji „tiesa“ apie pasaulį yra kuriamą pasitelkiant istorijas (ten pat). Veikėjas vis tiek laikomas „įvietintu“ socialiniuose santykiuose. Tačiau jo veiksmo galimybės diskurso kontekste numatomos gerokai platesnės nei pirmiau aprašytų pozicijų atvejais. Pirmą, veikėjas yra traktuojamas kaip beveik sąmoningas, strateguojantis diskurso kūrėjas (ten pat; 11), kuris turi taikstyti su socialine aplinka, bet nėra aiškiau išskiriamas nei jo statusas galios santykiuose (nebent kaip išteklius, ypač dėl galimybės priėti prie masinių medijų kūrimo, žr. Telešienė et al. 2011; 29), nei jo socialinė istorija ar internalizuoti socialinės struktūros suvaržymai. Antra, diskursas čia neturi iš esmės jokio savarankiškumo matmens – jis tiesiog yra veikėjų kuriamų prasmų visuma. Taigi diskursas čia neturi jokio determinuojančio poveikio.

Sina Leopold ir Georgas Winkelis, irgi politikos mokslų atstovai, akcentuoja, kad diskurso tyrimuose labai svarbu atkreipti dėmesį į veikėją ir ieškoti būdų, kaip praplėsti veiksmo supratimą (Leipold and Winkel 2013). Kaip išeitį jie siūlo hermeneutinį požiūrį, kai kokybiniais interviu mėginama išsiaiškinti, kokias strategijas veikėjai taiko, žiūrint per jų savybių, galimybių ir praktikų prizmę (ten pat; 10–11). Veikėjus jie supranta kaip taikančius strategijas, todėl ir tyrimas, jų nuomone, turi būti nukreiptas į diskursyvias ir su diskursu susijusias praktines strategijas, kaip antai koalicijų kūrimas, valdymas ir organizavimas (ten pat; 13). Jų nuomone, taip į veikėją orientuotas požiūris visus tuos dėmenis – ir diskursą, ir kontekstą – interpretuotų iš veikėjo suvaržymų arba įgalinimų perspektyvos (ten pat). Tai primena socialinio konstrukcionizmo tradiciją politikos moksluo-

se, kai iš objektyvistinio nekritiško supratimo pereinama į interpretacinę mikroparadigmą, kur veikėjai traktuojami kaip strateguojantys, besiburiantys į koalicijas, – t. y. besistengiantys paveikti diskursą jiems svarbia linkme.

Toks susikoncentravimas į veikėjų strategijas diskurso kontekste nuosekliai kyla iš minėtos politikos mokslų laikysenos – ieškoti sprendimų, kaip formuoti ir keisti politiką tam tikrų politinio gyvenimo reiškinų atžvilgiu. Diskurso svarba šiuose procesuose yra didelė, ir tą politikos mokslų atstovai pripažįsta. Tačiau metodologinė tradicija vertinti diskursą iš veikėjo perspektyvos išlieka.

### **Diskurso tyrimų pozicijų struktūros ir veikėjo kontinuumo matmenys**

Netapačias diskurso tyrimų perspektyvas struktūros ir veikėjo kontinuumo diferencijuoja keli esminiai matmenys: ištakos moksle, objektas, determinizmo kryptis, diskurso apibrėžimas ir tyrimų strategijos (žr. lentelę Nr. 1).

Diskurso tyrimai, kuriuose koncentruojasi į struktūrą ir veikėjas yra ignoruojamas, dažnesni yra lingvistikoje ir struktūralistinėje antropologijoje. Pagrindinis šių tyrimų objektas yra kalbos struktūros ir, net jei veikėjas minimas, jo įtaka diskurso struktūrai nėra nagrinėjama. Be to, diskurso struktūra paaiškina viską, kas diskurse vyksta, tai yra ir veikėjų veiksmus – veikėjai yra determinuoti diskurso struktūros (arba „mito“, pagal struktūralistinę tradiciją). Diskursas čia ir yra suprantamas kaip kalbos struktūra, esanti „anapus“ ir struktūruojanti visą veikėjų gyvenimą. Lingvistiniuose diskurso tyrimuose yra užsiimama kiekybiniais kalbos struktūros elementų tyrimais (arba kai kuriais

Lentelė Nr. 1. Diskurso tyrimų tradicijų struktūros ir veiksnio klasifikacija

	Struktūra			Veikėjas	
	Struktūra be veikėjo	Struktūra „anapus“ veikėjo	„Dialektika“ arba vidurinė pozicija	Veikėjas, turintis galią	Veikėjas, neturintis struktūros
a) Ištakos	Lingvistika	Sociologija (M. Foucault)	Sociologija	Kritinės socialinės studijos	Politikos mokslai
b) Objektas	Kalbos struktūros	Socialinės tvarkos struktūros	Socialinė sąveika ir apribojimai	Galia socialinėse struktūrose	Kalbinis veiksmas
c) Determinizmo kryptis	→	→	→ ←	← (→)	←
d) Diskurso samprata	Diskursas kaip kalbinė struktūra	Diskursas kaip struktūruojantis ir anonimiškas	Diskursas kaip struktūruojantis ir struktūruojamas	Diskursas kaip (ne)įgalinantis, struktūruojantis, bet struktūruojamas	Diskursas kaip kalbiniai veiksmai, susiję su reiškiniais
e) Tyrimo strategija	Daugiau kiekybiniai, lingvistiniai tyrimai ir formali teksto struktūros analizė	Daugiau makro-, istoriniai tyrimai	Ir mikro-, ir makro-	Daugiau iš mikro- apibendrinant į makro-	Dažniau iš veikėjų perspektyvos – interpretacinė prieiga

atvejais formalia idealios kalbos pavyzdžių analize), struktūralistinėje antropologijos tradicijoje – formalia mito struktūrų analize teksto lygmeniu. Analizė neperžengia teksto ribų ir apsiriboja tik tekstu.

Panašią į struktūralistinę nuostatą galima rasti ir sociologiniuose tyrimuose, tačiau čia iškeliami socialinio konteksto ir galios klausimai – tekstas nebėra nagrinėjamas kaip atskiras, nepriklausomas nuo kitų socialinės struktūros elementų. Tokių tyrimų kontekste diskursas yra kažkas gerokai platesnio nei rašytinis tekstas, tai yra anonimiškas „anapus“ individų egzistuojantis darinys, kuris determinuoja jų elgesį. Būtent šie diskurso tvarkos elementai ir tampa pagrindiniu tyrimo objektu, o į individo veik-

mą dėmesys nekreipiamas. Tokiame kontekste nuoseklu, kad tyrimo strategijos yra orientuotos į diskurso struktūrų ar tvarkų makrolygmeniu paiešką. Ieškoma kažko tokio, kas „iš viršaus“ yra nuleidžiama į mikrolygmenį.

Tačiau galima ir visiškai priešinga perspektyva, kur pagrindinis vaidmuo yra suteikiamas ne struktūrai, o veikėjui – diskursas nėra anonimiškas savarankiškas darinys „anapus“ veikėjų, bet suprantamas kaip individų kalbinių veiksmų visuma. Individai apmąstomi kaip laisvi ir galintys priimti strateginius sprendinius, kurdami savitus kalbėjimus tam tikromis temomis. Diskursas priklauso nuo individų, o ne atvirkščiai. Ši perspektyva būdinga politikos mokslams, nes būtent juose svarbiausi yra klausimai dėl galimo

poveikio politiniuose procesuose bei tam tikrų politinių strategijų kūrimo galimybių. Norint suprasti diskursą, visų pirma reikia suprasti veikėjus, todėl čia tinkamiausia yra kokybinė interpretacinė metodologija, kuri leidžia suprasti individualią veiklą ir mąstymą.

Jeigu pripažįstama, kad šie individualūs veikėjai vis dėlto veikia tam tikrų socialinių suvaržymų, ideologijų, galios santykių kontekste, tada šiek tiek nutolstama nuo kraštutinės pozicijos veiksnio klausimu. Kaip nurodyta apibendrinančioje lentelėje, yra numanomas diskurso struktūros poveikis veikėjų elgesiui, net jei ši struktūra suvokiama kaip sukonstruota kitų socialinių veikėjų. Tačiau dėl kritinės laikysenos ir orientacijos į galimybę keisti diskursą individualūs veiksmi čia vis dar turi gana didelę svarbą. Akcentuojama galia ir veiksmo galimybė diskurso tvarkoje, o pats diskursas yra matomas kaip kažkas, kas yra suformuotas veikėjų, – net jeigu ir galingųjų. Šiose kritinėse studijose linkstama ieškoti makrodėsningumų, tačiau jų neretai ieškoma analizuojant konkrečius atvejus, konkrečias diskurso apraiškas individualių veikėjų veiksmuose.

Yra ir vidurinė, pusiausvyros tarp struktūros ir veikėjo kraštutinumų ieškanti diskurso analizės tradicija, kur kreipiamas dėmesys ir į struktūrą, kaip ribojančią individų veiksmus, ir į veiksmą, kaip formuojantį struktūrą. Tai yra socialinių sąveikų tyrimai, kuriuose neignoruojami konteksto apribojimai bei struktūriniai santykiai makrolygmeniu. Tokioje perspektyvoje yra nuoseklu derinti kiekybinę – makro- ir kokybinę-interpretacinę – mikrotyrimo strategijas, siekiant suprasti tiek struktūros ypatumus, kurie yra individų išorėje, tiek subjektyvius

individų suvokimus, kurie tą struktūrą įtvirtina arba kvestionuoja.

Diskurso tyrimų prielaidų dėl veikėjo ir struktūros skirtumai paaiškinami daugiadisciplininė diskurso tyrimų kilme. Jie glaudžiai susiję su mokslo tradicija, iš kurios konkreiti perspektyva kyla, ir labiausiai juos sąlygoja tyrimo objektas. Lingvistikai artimiausia diskursų struktūrų nagrinėjimas, politikos mokslai akcentuoja veiksnumą, o sociologija atsiduria per vidurį, kiek arčiau struktūrinio determinizmo. Šios pozicijos išsiskiria dėl objekto – ar svarbiausia yra kalba, ar socialinių veiksmų įtaka, ar veiksmi bei sprendimai. Ką norima tyrinėti, t. y. objektas, apibrėžia metodologinius pasirinkimus: kaip geriausia tyrinėti, kokia tyrimo strategija diskurso analizėje konkrečiame moksle yra laikoma geriausia – ar labiau makro- ir / arba kiekybiškai orientuota, siekiant atrasti kažkur „anapus“ esančius dėsningumus ir struktūras, ar labiau mikro- ir interpretacinė, siekiant išgryninti mikrosąveikų subtilybes ir suprasti vidines veikėjų motyvacijas. Atitinkamai ir ontologinė laikysena – kas ką lemia, struktūra veikėją ar veikėjas struktūrą – kyla iš šių skirtumų.

Tai nereiškia, kad mokslo kryptių viduje nėra skirtumų arba kad tarp skirtingų kryptių nėra sąsajų. Sociologui, besilaikančiam M. Foucault tradicijos, būtų nuoseklu išsamiai nenagrinėti veiksnio ypatumų, tačiau besidominčiam politinių sprendimų priėmimo procesais ignoruoti veiksnumą būtų nelengva. Tai vėlgi priklauso nuo tyrimo objekto ir prielaidų.

## Išvados

Pirmiau išplėtotą kritiką ir siūloma diskurso tyrimų klasifikacija nesiekiu primesti vieno

kurio požiūrio kaip teisingo. Šio straipsnio pradžioje minėjau, kad diskurso analizės įvairovė neturėtų būti traktuojama kaip šios tyrimų srities problema – tai tik liudija jos populiarumą, atitinkamai – ir tai, kad diskurso sąvoka yra pravartus mūsų socialinio gyvenimo tyrimo įrankis. Tačiau jis nepadės, jeigu jį naudosime negalvodami, kokios yra mūsų pamatinės prielaidos dėl to, kokį matome santykį tarp žmogaus ir kalbos, tarp diskurso tvarkos ir galimybės ją pakeisti, ir bendriausiu atveju – tarp struktūros ir veiksnio. Žvelgdami plačiau, peržengdami savo mokslo krypties ribas, pamatome diskurso analizės galimybių įvairovę ir kartu suprantame savo paties poziciją joje. Reflektuojant tokią poziciją, labiau motyvuoti gali būti ir konkrečių metodų pasirinkimai bei aiškesnis jų pagrindimas.

## LITERATŪRA

Ahearn, Laura M. 2001. „Language and Agency“, *Annual Review of Anthropology* 30: 109–137.

Baločkaitė, Rasa; Rinkevičius, Leonardas. 2009. „Branduolinės energetikos diskursai Lietuvos žiniasklaidoje ir viešojoje nuomonėje“, *Filosofija. Sociologija* 20 (4): 259–270.

Balžekienė, Aistė; Telešienė, Audronė; Rinkevičius, Leonardas. 2008. „Klimato kaita: socialinio rizikos suvokimo ir žiniasklaidos diskurso Lietuvoje konfigūracijos“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2 (22): 5–19.

Berger, Peter; Luckmann, Thomas. 1999. *Socialinis tikrovės konstravimas: žinojimo sociologijos traktatas*. Vilnius: Pradai.

Blommaert, Jan. 2007. „Sociolinguistics and Discourse Analysis: Orders of Indexicality and

Kaip teigia R. Kelleris<sup>12</sup>, diskurso tyrimų esmė – kurti staigmenas, netikėtumus, todėl ne tiek svarbus tas metodinis griežtumas ir „teisingų“ metodikų paieška, kiek sveikintinos skirtingos metodikos, nes tik taip galima suteikti įdomumo ir įvairovės. Diskursų tyrimų tikslas yra ne atrasti teisingą metodiką, o kažką suprasti apie pasaulį.

## Padėka

*Norėčiau padėkoti prof. Arūnui Poviliūnui už labai vertingą paramą ir patarimus rašant straipsnį bei paskatinimus pasigilinti į teorijų ir sąvokų niuansus. Už vertingus komentarus taip pat dėkoju Liutaurui Kraniauskui, anonimiam recenzentui ir visiems, pasisakiusiems konferencijose, kuriose pristaciau šio straipsnio idėjas.*

Polycentricity“, *Journal of Multicultural Discourses* 2 (2): 115–130.

Bourdieu, Pierre; Passeron, Jean-Claude. 1992. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications.

Bourdieu, Pierre. 1988. *Homo Academicus*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic J. D. 2003. *Įvadas į refleksišią sociologiją*. Vilnius: Baltos lankos.

Bourdieu, Pierre. 1977. „The Economics of Linguistic Exchanges“, *Social Science Information* 16 (6): 645–668.

<sup>12</sup> Keller, Rainer. 2016. SKAD and the methodologies of sociological discourse research. In 9<sup>th</sup> International Conference on Social Science Methodology (pasakyta žodžiu).

- Briggs, Charles L. 2001. „Discourse, Anthropology of“ in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam, New York: Elsevier: 3732–3736.
- Cheek, Julianne. 2004. „At the Margins? Discourse Analysis and Qualitative Research“, *Qualitative Health Research* 14 (8): 1140–1150.
- Dobrynina, Margarita. 2012. *Kriminalinio žinojimo konstravimas viešajame diskurse. Daktaro disertacija: socialiniai mokslai, sociologija (05 S)*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Dobryninas, Aleksandras; Čėsniėnė, Ilona; Dobrynina, Margarita; Giedraitis, Vincentas; Merkevičius, Remigijus. 2014. *Kriminalinės justicijos suvokimas visuomenėje*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Dobryninas, Aleksandras. 1996. *Democratic Change and Crime Control in Lithuania: Compiling New Criminological Discourses (Vilnius, Lithuania – 1996)*. NATO: Individual Democratic Institutions Research Fellowships 1994–1996. Prieiga per internetą: <http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/dobrynin/index.htm> (žiūrėta 2017 08 01).
- Emirbayer, Mustafa; Mische, Ann. 1998. „What Is Agency?“, *American Journal of Sociology* 103 (4): 962–1023.
- Fairclough, Norman. 1993. „Critical Discourse Analysis and the Marketization of Public Discourse: The Universities“, *Discourse & Society* 4 (2): 133–168.
- Fairclough, Norman. 2001. „Critical Discourse Analysis“ in Alec McHoul and Mark Rapley (eds.) *How to Analyse Talk in Institutional Settings: A Casebook of Methods*. London: Continuum: 25–38.
- Fairclough, Norman. 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- Fischer, Frank; Hajer, Maarten A. (eds.) 1999. *Living with Nature: Environmental Politics as Cultural Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, Michel. 1982. „The Subject and Power“, *Critical Inquiry* 8 (4): 777–795.
- Foucault, Michel. 1998. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos.
- Foucault, Michel. 2002. *Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.
- Gee, James Paul. 2005. *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. New York: Routledge.
- Genys, Dainius. 2014. „Lietuvos energetinio saugumo diskurso formavimas: politikų, mokslininkų ir žiniasklaidos vaidmuo“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 1 (34): 254–273.
- Greimas, Algirdas J. 1979. *Apie dievus ir žmones: lietuvių mitologijos studijos*. Chicago: A. Mackaus knygų leidimo fondas.
- Gumauskaitė, Vida. 2006. „Struktūralistinio metodo galimybės ir ribos“, *Athena* 1: 112–122.
- Hajer, Maarten A. 1995. *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Clarendon Press.
- Halliday, Michael A. K.; Matthiessen, Christian M. I. M. 2004. *An Introduction to Functional Grammar (3rd ed.)*. London: Hodder Arnold.
- Harris, Zellig S. 1970. *Papers in Structural and Transformational Linguistics*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Jones, Peter E. 2007. „Why There is No Such Thing as ‘Critical Discourse Analysis’“, *Language & Communication* 27: 337–368.
- Keller, Reiner. 2005. „Analysing Discourse. An Approach from the Sociology of Knowledge“ in *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 6 (3). Prieiga internetu: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/19/41> (žiūrėta 2016 06 06).
- Keller, Reiner. 2011. „The Sociology of Knowledge Approach to Discourse (SKAD)“, *Human Studies* 34 (1): 43–65.
- Keller, Reiner. 2013. *Doing Discourse Research: An Introduction for Social Scientists*. London: Sage.
- King, Anthony. 2000. „Thinking with Bourdieu against Bourdieu: A ‘Practical’ Critique of the Habitus“, *Sociological Theory* 18 (3): 417–33.
- Leipold, Sina; Winkel, Georg. 2013. „Discursive Agency: Towards an Actor-centered Analysis of Political Discourses“, a paper presented at the 1<sup>st</sup> International Conference on Public Policy (ICPP 2013); Panel 37: Actor-centered Approaches of Policy Change, 2013-06-28, Grenoble, France.
- Levi-Strauss, Claude. 1955. „The Structural



Study of Myth“, *The Journal of American Folklore* 68 (270): 428–444.

Lindenberg, Siegwart. 1985. „An Assessment of the New Political Economy: Its Potential for the Social Sciences and for Sociology in Particular“, *Sociological Theory* 3 (1): 99–114.

Norkus, Zenonas. 2005. „Žmogaus modeliai socialiniuose moksluose“, *Žmogus ir visuomenė*: 13–19.

Petrušauskaitė, Vita. 2014. *Ankstyvas romų vaikų pasitraukimas iš švietimo sistemos Vilniaus mieste: švietimo lauko analizė. Daktaro disertacija: socialiniai mokslai, sociologija (05 S)*. Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvos socialinių tyrimų centras.

Reay, Diane. 2004. „‘It’s All becoming a Habitus’: Beyond the Habitual use of Habitus in Educational Research“, *British Journal of Sociology of Education* 25 (4): 431–444.

Rimaitė, Aušra; Rinkevičius, Leonardas. 2008. „Genetiškai modifikuotų organizmų diskurso formavimasis Lietuvos žiniasklaidoje“, *Filosofija. Sociologija* 19 (4): 93–101.

Rogers, Rebecca; Malancharuvil-Berkes, Elizabeth; Mosley, Melissa; Hui, Diane; Glynis O’Garro, Joseph. 2005. „Critical Discourse Analysis in Education: A Review of the Literature“, *Review of Educational Research* 75 (3): 365–416.

Ruolytė-Verschoore, Rūta. 2013. *Neįgaliųjų studentų dalyvavimas Lietuvos aukštosiose mokyklose. Daktaro disertacija: socialiniai mokslai, sociologija (05 S)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Sacks, Harvey. 1995. *Lectures on Conversation, Volumes I & II* (ed. by Gail Jefferson with an introduction by Emanuel A. Schegloff). Oxford, Cambridge: Blackwell.

Salem, Ayman. 2012. „Simmel on the Autonomy of Social Forms“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2 (31): 5–23.

Schiffrin, Deborah; Tannen, Deborah; Hamilton, Heidi E. 2001. *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden, Mass: Blackwell Publishers.

Schneider, Volker; Ollman, Jana K. 2013. „Punctuations and Displacements in Policy Dis-

course: The Climate Change Issue in Germany 2007–2010“ in Steven Silvern and Stephen Young (eds.) *Environmental Change and Sustainability*. Intech. Prieiga per internetą: <https://www.intechopen.com/books/environmental-change-and-sustainability/punctuations-and-displacements-in-policy-discourse-the-climate-change-issue-in-germany-2007-2010> (žiūrėta 2017 08 01).

Sewell, William H., Jr. 1992. „A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation“, *American Journal of Sociology* 98 (1): 1–29.

Telešienė, Audronė; Juraitė, Kristina. 2009. „Ekologinės rizikos diskursas žiniasklaidoje: tyrimo teorinės bei metodologinės prielaidos“, *Filosofija. Sociologija* 20 (4): 227–236.

Telešienė, Audronė; Rimaitė, Aušra; Juraitė, Kristina. 2011. „Politicized Discourses on Environmental and Technological Risks: The Case of Lithuania“, *Socialiniai mokslai* 4 (74): 20–31.

Telešienė, Audronė. 2005. „Kritiškosios diskurso analizės metodologinių principų taikymas sociologiniuose tyrimuose“, *Filosofija. Sociologija* 2: 1–6.

Telešienė, Audronė. 2009. „Klimato kaitos diskursas Lietuvoje: reikšmių konstravimas dienraščiuose“, *Filosofija. Sociologija* 20 (4): 250–258.

Valantiejus, Algimantas. 2007. *Socialinė struktūra: nuo makro prie mikro modelių*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

van Dijk, Teun A. 1993. „Principles of Critical Discourse Analysis“, *Discourse & Society* 4 (2): 249–283.

van Dijk, Teun A. 1985. „Introduction: Levels and Dimensions of Discourse Analysis“ in Teun A. van Dijk (ed.) *Handbook of Discourse Analysis (C3), Vol. 2*. London: Academic Press: 1–11.

Wodak, Ruth; Krzyzanowski, Michal (eds.). 2008. *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*. New York: Palgrave Macmillan.

Wodak, Ruth; Meyer, Michael. 2001. *Methods for Critical Discourse Analysis*. London: Sage publications.

Пропп, В. 1928. *Морфология сказки*. Ленинград: Academia.

**ABSTRACT****STRUCTURE AND AGENCY IN DISCOURSE ANALYSIS**

Discourse analysis in Lithuania, despite being a popular research strategy, lacks clarity and precision in methodological choices. It is quite common to use Foucault's approach while discussing discourse, but it leads to an overemphasis on structure and ignores agency. However, there is no issue if this position is reflected. That is why it is important to understand the variety of the possible positions in the dialectics of structure-agency within discourse analysis. They are summarized here within a continuum that rests between an emphasis on structure and an emphasis on agency, and which is divided as follows: (1) being concerned exclusively with the structure of discourse without any attention to the agent; (2) being concerned with discourse structure as something that lies "beyond," where agents are more or less seen as the passive carriers of a discursive order with almost no possibility of agency; (3) the discourse and agent being seen as taking part in a balanced dialectical relationship, influencing each other; (4) the agent being seen as dependent on structure to some extent, but also as the one with the power or the one who should be empowered; (5) the center of an analysis being the practices of the actors, not the discourse in particular. This classification explains the specific epistemological and methodological strategies based in specific areas of the social sciences and the humanities. When reflected, these strategies help to understand what position on the role of agency is taken in a particular discourse analysis.

Sociologijos ir socialinio darbo institutas  
Filosofijos fakultetas  
Vilniaus universitetas  
Universiteto g. 9  
LT-01513 Vilnius  
El. paštas: agne.girkontaite@fsf.vu.lt